

ІЛЮЗІЯ БОГА

ЦЮ КНИЖКУ МАЄ ПРОЧИТАТИ КОЖЕН
THE ECONOMIST

РІЧАРД
ДОКІНЗ

ВІСЬМ
ДІВІД
ДОСІПІЛ

Річард Докінз
Ілюзія БогаПрисвячується пам'яті

Дугласа Адамса
(1952–2001)

*«Хіба не досить того, що сам сад
прекрасний?
Для чого нам шукати в ньому фей?»*

Передмова

У дитинстві моя дружина терпіти не могла свою школу й найбільше хотіла її покинути. Коли їй було за двадцять, вона поділилася цим секретом із батьками, через що її мати дуже засмутилася: «Люба, чому ж ти нам не сказала?» Відповідь Лали слугує чудовим відправним пунктом для моїх роздумів: «Але ж я не знала, що можна».

Я не знала, що можна.

Підозрюю, ба навіть упевнений, що в світі безліч людей, вихованих у тому чи іншому віросповіданні, яким воно не до вподоби, які не вірять у нього або переймаються тим злом, яке коїться в його ім'я; людей, які відчують туманний потяг відмовитися від віри батьків і навіть готові так учинити, але не усвідомлюють, що такий варіант можливий. Якщо ви належите до них, то ця книга для вас. Її мета – допомогти читачам усвідомити ту річ, що бути атеїстом – реалістична можливість, смілива й велична водночас. Атеїст може бути щасливою, врівноваженою, моральною та інтелектуально самодостатньою людиною. Це перша думка, яку я хочу до вас донести. Крім неї, є ще три важливі тези, які розвіюють поширені стереотипи, але про них поговоримо дещо пізніше.

У січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення я представив двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?». Мені з самого початку не подобалася його назва. У релігії не корениться *все* зло, адже жодну річ не можна назвати причиною всього іншого. Проте мені припала до душі реклама, яку канал розмістив на шпальтах загальнонаціональних газет. На ній був краєвид Мангеттена з написом: «Уявіть світ без релігії». Спитаєте, як пов'язана ілюстрація з фільмом? Річ у тім, що на фотографії було умисно залишено вежі-близнюки Всесвітнього торгового центру.

Уявімо, разом із Джоном Ленноном, світ без релігій. У ньому немає терористів-смертників, не було 11 вересня 2001 року в Нью-Йорку, не було 7 липня 2005 року в Лондоні, не було хрестових походів, полювання на відьом, «порохової змови», поділу Індії, воєн між Ізраїлем та Палестиною, різанини між сербами, хорватами й мусульманами, гонінь проти євреїв за христовбивство, північноірландської «проблеми», «убивств честі» та телевізійних євангелістів у лискучих костюмах, які, розмахуючи своїми кучерями, стрижуть грошенята з легковірних слухачів (адже «Бог заповідав віддати все до останнього»). Уявіть, що немає Талібану, який підриває стародавні монументи, не відбуваються прилюдні страти за святотатство чи шмагання жінок батоном за те, що показали сантиметр оголеної шкіри. Якось мій колега Десмонд Морріс розповів, що в Америці чудову пісню Джона Леннона інколи виконують, перефразовуючи рядок «і без релігії теж». В особливо обурливому випадку навіть співають «і з однією-єдиною релігією».

Можливо, комусь із вас здається, що агностицизм – цілком обґрунтована позиція, тоді як атеїзм так само догматичний, як і релігійна віра? Якщо так, то другий розділ переконає вас у протилежному. У ньому буде доведено, що «гіпотеза про існування Бога» – це звичайна наукова гіпотеза про природний світ, яку слід перевіряти не менш скептично, ніж будь-яку іншу. Можливо, ви чули, що філософи й богослови навели цілу низку причин, чому слід вірити в Бога. Якщо вам цікаво розібратися в них, то читайте третій розділ «Докази існування Бога». У ньому буде показано, що ці докази мають на диво хитку основу. Якщо вам здається, що ніяк інакше, крім діянь Бога, неможливо пояснити появу світу та життя в усьому його розмаїтті, де кожен біологічний вид має такий вигляд, наче його «продумано» до дрібниць, щиро сподіваюся, що після прочитання четвертого розділу «Чому Бога майже напевно немає» ваші сумніви розвіються. Ілюзія продуманості всього живого значно простіше й економніше пояснюється дарвінівським природним добром, який усуває потребу вигадувати якого-небудь

надприродного «творця». І хоч теорія природного добору стосується лише світу живих організмів, вона нашо́вхує на думку, що існують не гірші пояснювальні «схеми», за допомогою яких можна зрозуміти всесвіт загалом. Потенціал пояснювальних схем на кшталт теорії природного добору – це друга з чотирьох тем, обізнаність з якими я прагну підвищити.

А може, вам здається, що існування бога чи богів підтверджується повсюдною вірою в них, характерною для всіх людських культур, про що нам відомо від антропологів та істориків? Якщо цей аргумент вас переконує, почитайте, будь ласка, п'ятий розділ «Витоки релігії», у якому пояснено, чому релігія настільки поширена. Чи, може, ви думаєте, що без релігії не можуть існувати непохитні моральні норми? Хіба ми можемо бути добрими, не маючи Бога в серці? У шостому та сьомому розділах доводиться, що й у цьому питанні ми можемо обійтися без Бога. А якщо ви самі втратили віру в релігію, але все-таки вважаєте її корисною для світу, то у восьмому розділі будуть наведені міркування про те, що користь від неї дуже сумнівна.

Якщо вам важко вирватися з тенет релігії, у лоні якої ви вирости, варто задуматися, чому ви потрапили в її пастку. Найімовірніше, вам її прищепили змалечку. Якщо ви сповідуєте якусь релігію, то дуже ймовірно, що це віросповідання ваших батьків. Якщо ви, народившись в Арканзасі, переконані в істинності християнства та облудності ісламу, але при цьому усвідомлюєте, що дотримувалися б прямо протилежних уявлень, якби народилися в Афганістані, то ви в дитинстві стали жертвою індоктринації. Звісно, те саме можна сказати, якщо ви народилися в Афганістані.

Проблемі релігії та дитинства присвячений дев'ятий розділ, у якому я звертаюся до третьої теми, щодо якої хочу підвищити вашу обізнаність. Як феміністок пересмикує, коли вони чують «він» замість «він або вона» чи «панове» замість «пані та панове», хотілося б, щоб усі ніяковіли, коли лунають фрази на кшталт «діти-католики» або «діти-мусульмани». Якщо вже хочуть, хай кажуть «дитина батьків-

католиків», але коли чуєте, що хтось говорить про «дітей-католиків», перепросіть і зазначте, що діти надто молоді, аби мати власні переконання в питаннях релігії – так само, як вони ще не доросли до того, щоб мати свою усталену позицію в питаннях економіки та політики. Оскільки моя мета – підвищити обізнаність, я не стомлюватимуся повторювати цю думку при кожній нагоді. Забагато не буває. Тому повторюся знову: не дитина-мусульманин, а дитина батьків-мусульман. Дитина ще замала, щоб розуміти, вірить вона в іслам чи ні. Не існує такого явища, як дитина-мусульманин. Так само, як не існує дітей-християн.

Цю книгу відкривають та увінчують перший і десятий розділи. Кожен із них по-своєму показує, що надихати нас у житті може краса реального світу, яка не має нічого спільного з релігією. Релігія тут зовсім не обов'язкова, хоч вона неправомірно присвоїла собі роль джерела натхнення.

Четверта тема, щодо якої я хочу підвищити обізнаність, – це гордість за атеїстичні переконання. Нема чого соромитися, що ти атеїст. Якраз навпаки – цим слід пишатися і, високо тримаючи голову, сміливо вдивлятися за далекий горизонт, адже атеїзм майже завжди свідчить про здорову самостійність вашого розуму, про ваш сильний здоровий глузд. Багато людей у глибині душі відчують, що вони атеїсти, але не наважуються зізнатися в цьому перед рідними, а часом навіть перед собою. Частково цей страх пов'язаний із тим, що за словом «атеїст» умисно закріплювали страхітливі й відразливі сенси. У дев'ятому розділі переповідається трагікомічна історія комедійної актриси Джулії Свіні, чиї батьки дізналися зі статті в газеті, що вона стала атеїсткою. Вони ще могли змиритися з тим, що Джулія не вірить у Бога, але що вона – атеїстка! *АТЕЇСТКА?* (На цьому слові голос її матері зривався на істеричний вереск.)

Хочу окремо звернутися до американських читачів, адже рівень релігійності сьогоденної Америки по-справжньому зашкалює. Юристка Венді Камінер не дуже перебільшувала, зазначаючи, що жартувати з релігії в США так само небезпечно, як спалити

державний прапор у штаб-квартирі Асоціації американських ветеранів війни¹. Статус атеїстів у США в наш час десь такий самий, як статус гомосексуалів п'ятдесят років тому. У наші дні завдяки тривалій боротьбі руху за права сексуальних меншин, гомосексуалам усе-таки вдається, хоч і не без проблем, обиратися на державні посади. 1999 року агенція «Gallup» провела опитування серед американців, чи готові вони проголосувати за компетентну особу, яка претендує на певну посаду, якщо вона жінка (і 95 % відповіли «так»), католик (94 % готові), євреї (92 %), чорний (92 %), мормон (79 %), гомосексуал (79 %) або атеїст (49 %). Як бачимо – нам іще працювати й працювати. Проте атеїстів значно більше (а надто серед добре освіченої еліти), ніж багато хто думає. Так було ще в XIX столітті, коли Джон Стюарт Мілл писав: «Світ буде вражений, якщо дізнається, яка частка його найяскравіших умів, зокрема тих, кого найбільше поважає широкий загаль за їхню мудрість та чесноти, повністю розчаровані в релігії».

Ця теза ще доречніша в наш час, докази чого я наведу в третьому розділі. Багато людей не помічають атеїстів винятково через небажання останніх відкритися. Сподіваюся, моя книга заохотить їх відкрито говорити про свої переконання. Щоб сталося так само, як із рухом геїв: що більше людей відверто зізнавалися в своїй орієнтації, то легше було іншим зробити такий самий крок. Щоб започаткувати ланцюгову реакцію, потрібна критична маса.

Опитування свідчать, що серед американців атеїстів і агностиків значно більше, ніж набожних юдеїв та представників будь-якої іншої окремо взятої релігійної групи. Проте, на відміну від юдеїв, відомих своїм ефективним політичним лобізмом у США, та євангелічних християн, котрі здобули ще більшу політичну владу, атеїсти й агностики не мають власної організації, а тому майже не справляють помітного впливу. Спроби організувати атеїстів інколи порівнюють з утриманням котів у зграї, адже кожен із них має самостійну думку й не схильний коритися владі. Тож починати слід із нарощування критичної маси людей, готових публічно «зізнатися» в своїх

атеїстичних переконаннях і тим самим заохотити інших піти цим самим шляхом. Хоч котів не можна зібрати у зграю, однак їх велика кількість зчинить таку бучу, що не почути їх буде важко.

Проти слова «ілюзія», яке я виніс у назву книги, виступили кілька психіатрів, для яких воно має конкретне вузькоспеціальне значення. Троє з них запропонували інший вузькоспеціальний термін на позначення релігійної ілюзії – «релюзія»². Можливо, колись він приживеться. Але поки що я залишу в назві слово «ілюзія». Словник англійської мови видавництва «Penguin» визначає цей стан як «хибне уявлення про дійсність або хибне сприйняття дійсності». Цікаво, що наведений у словнику приклад уживання цього слова взято з праці Філіпа Джонсона: «Дарвінізм – це історія звільнення людства від ілюзії, нібито його долю визначає якась вища сила». Невже це той самий Філіп Джонсон, який зараз в Америці очолює хрестовий похід креаціоністів проти дарвінізму? Важко повірити, але так, це він. А цитату, як можна здогадатися, вирвано з контексту. Маю надію, що креаціоністи звернуть увагу на мою доброчесність, адже самі вони часто відмовляють мені в аналогічній люб'язності, умисно й облудно цитуючи в своїх текстах мої вирвані з контексту слова. Хоч би що хотів сказати Джонсон, я схвально ставлюся до його слів у тому вигляді, як їх наведено в словнику. У словнику, вбудованому в «Microsoft Word», ілюзію характеризують як «уперту хибну віру, яка не зважає на переконливі докази протилежного й часто виступає симптомом психічного розладу». Перша частина цього означення бездоганно описує релігійну віру. А щодо психічного розладу, то тут я солідарний із Робертом Пірсігом, автором книги «Дзен і мистецтво догляду за мотоциклом»: «Якщо ілюзії з'являються в однієї людини, то це божевільня. Коли ж вони захоплюють багатьох, то це релігія».

Якщо ця книга спрацює так, як я задумав, то релігійні читачі, дочитавши її, навернуться до атеїзму. Звісно, це надмірний оптимізм із мого боку. Зашкарублі бузувіри не чують аргументів, адже їхні оборонні укріплення вибудовувалися довгими роками індоктринації,

методи якої відточувалися століттями як еволюції, так і свідомого творення. Один із найдієвіших імунологічних засобів, до якого вдаються креаціоністи, – суворо забороняти своїм прибічникам навіть брати до рук книги на кшталт цієї, буцімто вони вийшли з-під пера самого Сатани. Та я переконаний, що в світі багато людей, відкритих до нового, – людей, яким не надто наполегливо нав'язували релігійні погляди в дитинстві, яких ці погляди чомусь не «зачепили» або чий вроджений розум виявився достатньо міцним, щоб їх відкинути. Таким волелюбним умам потрібен лише невеликий поштовх, щоб повністю подолати релігійне каліцтво. Щонайменше я сподіваюся на те, що ніхто після прочитання цієї книги не скаже: «Я не знав, що можна».

За допомогу в підготовці книги хочу подякувати багатьом друзям та колегам. Перелічити їх усіх просто неможливо, але це, зокрема, мій літературний агент Джон Брокмен та редактори Селлі Гемінара (з видавництва «Transworld») й Імон Долен (з видавництва «Houghton Mifflin»). Вони обоє вдумливо й уважно прочитали книгу, дуже допомігши мені критичними зауваженнями та порадами. Мене вельми надихала їхня щира й сповнена ентузіазму віра в цю книгу. Взірцем літературного редагування для мене стала робота Джиллієн Сомерскейлз, завжди конструктивної в порадах та прискіпливої в правках. Серед інших, хто читав чорновий текст і допоміг порадами, я дуже вдячний Джеррі Койну, Дж. Андерсону Томсону, Р. Елізабет Корнвел, Урсулі Ґудено, Латі Менон, а особливо – Карен Овенз, критику з надзвичайним хистом, котра скрупульозно обстежила кожен знак у цьому тексті.

Книга частково повторює двосерійний документальний фільм «Корінь усього зла?», який був показаний у січні 2006 року на «Четвертому каналі» британського телебачення. Дякую всім учасникам його виробництва, зокрема Деборі Кід, Расселу Барнзу, Тіму Креґу, Адаму Прескоду, Алену Клементсу та Гемішу Майк'юрі. Дякую компанії «IWC Media» та «Четвертому каналу» за дозвіл

використовувати цитати з фільму. «Корінь усього зла?» пройшов із великим успіхом у Британії, після чого права на його показ придбала Австралійська телевізійна корпорація. Залишається побачити, чи наважиться якийсь з американських каналів показати його своїм глядачам³.

Ця книга назрівала в моїй голові протягом кількох років. За цей час деякі з її ідей я виклав у лекціях, наприклад Тенерівських лекціях, які прочитав у Гарвардському університеті, та в статтях, опублікованих у різних газетах і журналах. Постійним читачам моєї рубрики в журналі «Free Inquiry» деякі сторінки книги можуть видатися знайомими. Щиро дякую Тому Флінну, редакторові цього чудового періодичного видання, за те, що стимулював мене до роботи над книгою, замовивши ведення постійної колонки. Дописавши книгу, я планую після невеликої паузи поновити колонку, зокрема скористаюся нею як можливістю відповідати на питання читачів.

Із різних приводів хочу також подякувати Дену Деннету, Марку Гаузеру, Майклу Стіррету, Сему Гаррісу, Гелен Фішер, Маргарет Довні, Ібн Ворреку, Герміон Лі, Джулії Свіні, Дену Баркеру, Джозефін Велш, Яну Бейрду, а найбільше – Джорджу Скейлзу. У наш час книга такого роду не буде повноцінною, якщо її не супроводжуватиме активно наповнюваний веб-сайт, на якому розміщуватимуться додаткові матеріали, відгуки, обговорення, питання, відповіді та все інше, що тільки може подарувати нам майбутнє. Сподіваюся, що з цією роллю впорається веб-сайт Фонду підтримки розуму та науки Річарда Докінза www.richarddawkins.net. Окремо дякую Джошу Тімонену за художню майстерність, професіоналізм та просто наполегливу працю, завдяки яким цей сайт існує.

Понад усе я вдячний дружині Лалі Ворд, яка терпляче допомагала мені долати вагання і сумніви – і не тільки добрим словом і розумними порадами, а й прочитавши мені вголос книгу від початку до кінця на двох різних етапах роботи, щоб я міг на власному досвіді оцінити, як вона сприйматиметься іншими читачами. Сміливо

рекомендую цей метод іншим авторам, але попереджаю, що начитувати має професійний актор, чиї голос і слух чутливі до мелодики мови.

1

Глибоко релігійний безбожник

Я не маю в уяві людиноподібного Бога; мені вистачає благоговіння перед світобудовою, хай навіть сприйнятою через наші недосконалі органи чуття.

Альберт Ейнштейн

Гідні поваги

У траві, підпираючи підборіддя руками, долілиць лежав хлопчик. Він із зачудуванням розглядав плетиво стебел і корінців, своєрідний ліс у мініатюрі, населений мурахами й жуками, а також – хоч він тоді про це не знав – мільярдами земляних бактерій, які тихо й непомітно підтримували господарське функціонування цього мікросвіту. Раптом йому здалося, що мікросвіт перед його очима з грудки землі розрісся до розмірів усього великого світу й заповнив собою всю його палку уяву. Щойно пережите викликало в хлопчика трепетне благоговіння, яке згодом спонукало його обрати духовний шлях і зрештою стати священиком. Здобувши англіканський духовний сан, він працював капеланом у моїй школі, де став моїм найулюбленішим учителем. Лише завдяки таким порядним вільнодумним священикам, як він, я можу зараз сказати, що мене силоміць не нашпиговували релігією⁴.

В інший час і в іншому місці таким самим хлопчиком був і я, коли мружився від саява Оріона, Кассіопеї та Великої Ведмедиці, плакав від беззвучної музики Чумацького Шляху і п'янів від нічних ароматів плюмерії та бругмансії. Чому однакові переживання штовхнули нашого капелана на один шлях, а мене на інший? Відповісти на це питання дуже важко. Серед науковців і прибічників раціоналізму напівмістичне ставлення до природи та всесвіту – не рідкість, але воно не має нічого спільного з вірою в надприродне. У дитинстві наш капелан, мабуть, не знав (як і я) про останні рядки «Походження видів» – знаменитий абзац про «зарослий берег, укритий численними різноманітними рослинами, з птахами, які співають у кущах, з комахами, які пурхають навколо, з червами, що повзають у сирій землі»⁵. Якби він прочитав ці слова, вони б глибоко запали йому в душу й, можливо, з нього виріс би не священик, а науковець,

який би по-дарвінівському пояснював природу «законами, які ще й тепер діють навколо нас»:

Таким чином із цієї війни, яка лютує у природі, з голоду та смерті безпосередньо випливає найвищий результат, який розум спроможний уявити, – утворення вищих форм тваринного життя. Є велич в цьому погляді на життя з його різними силами, спочатку вкладеними в незначне число форм або тільки в одну; і тоді як наша планета описувала й продовжує описувати в просторі свій шлях відповідно до незмінних законів тяжіння, з такого простого начала виникали та продовжують розвиватися незліченні форми, надзвичайно досконалі й чудові.

Карл Саґан у «Блакитній цятці» писав:

Чому проповідники жодної великої релігії, ознайомившись із наукою, не визнали: «Ми її недооцінили! Виявляється, Всесвіт значно більший, ніж говорили наші пророки, величніший, складніший і витонченіший»? Натомість від них чути тільки: «Ні, ні, ні! Хай наш бог і малий, іншого нам не треба». Релігія – байдуже, стара чи нова, – яка прийме велич Всесвіту, відкритого сучасною наукою, викличе повагу й захват, про які звичайним віросповіданням годі й мріяти.

Усі книги Саґана сповнені зачудуванням перед дивовижністю світу, яке в останні століття монополізувала за собою релігія. У своїх книгах я також намагаюся описати це почуття, тому про мене часто говорять як про глибоко релігійну людину. Якось мені надійшов лист від студентки зі США, котра розповіла, що попросила у свого викладача висловити свою думку про мене. «Звісно, – відповів професор, – його позитивна наука не сумісна з релігією, але він постійно впадає в екстаз перед природою та всесвітом. На мою думку, це і є релігія!» Та чи доречне тут слово «релігія»? Я так не думаю. Повністю згоден із лауреатом Нобелівської премії з фізики (і

водночас атеїстом) Стівеном Вайнбергом, котрий у книзі «Мрії про остаточну теорію» написав:

Для деяких людей слово «Бог» має настільки широке й розмите значення, що вони неодмінно знаходять його в усьому, на що дивляться. Можна почути, що «Бог – це все, що існує», «Бог – це наша краща сторона» або «Бог – це всесвіт». Слову «Бог», поза сумнівом, як і будь-якому іншому слову, можна приписати будь-яке значення, яке нам до вподоби. Якщо ви вважаєте, що «Бог – це енергія», то знайдете його в шматку антрациту.

Вайнберг має рацію в тому, що це слово слід уживати в загальновизнаному сенсі, бо інакше воно стане абсолютно беззмістовним: на позначення надприродного творця, якому «ми можемо поклонятися».

Чимало плутанини виникає, коли віру в надприродне не відрізняють від так званої «ейнштейнівської релігії». Ейнштейн час від часу згадував про Бога (і він не єдиний атеїст, хто це робив), даючи привід прихильникам віри в потойбічне, охочим бачити такого видатного мислителя в своїх лавах, хибно тлумачити його слова. Так само горезвісною стала остання фраза «Короткої історії часу» Стівена Гокінга, котрий підступно написав: «Тоді ми збагнемо думку Бога»⁶, – спровокувавши численні перекручення своїх слів. Багато хто після цієї фрази подумав (помилково, ясна річ), що Гокінг вірить у Бога. Ще набожніше, ніж Гокінг та Ейнштейн, звучать слова клітинного біолога Урсули Гудено в книзі «Священні закутки природи». У багатьох місцях цієї книги вона висловлює захват церквами, мечетями й храмами та просто-таки напрошується, щоб її слова вирвали з контексту й узяли на озброєння прибічники віри в надприродне. Мало того, вона не зупиняється навіть на цьому, називаючи себе під кінець «набожним натуралістом». Однак уважне

прочитання її книги не залишає і тіні сумніву, що авторка – непохитний атеїст того самого ґибу, що і я.

«Натураліст» – слово неоднозначне. Від його згадки в моїй уяві зринає мій улюблений персонаж дитинства з книг Ґю Лофтінга доктор Дуліттл (котрий, до речі, аж ніяк не випадково схожий на філософа-натураліста, що подорожував на кораблі «Біґль»). У ХІХ–ХХ століттях слово «натураліст» мало те саме значення, яке ми в нього вкладаємо зараз: дослідник природи. У цьому розумінні натуралістами часто-густо бували духовні особи, починаючи з Ґілберта Вайта. Та що говорити, коли сам Дарвін замолоду планував стати священиком, сподіваючись, що обов'язки сільського пастора залишатимуть йому вдосталь часу, аби займатися улюбленою справою – колекціонувати жуків. Однак для філософів слово «натураліст» має дуже відмінне значення і протиставляється вірі в надприродне. Джуліан Баджині в книзі «Дуже короткий вступ до атеїзму» так пояснює причини вірності атеїстів натуралізму: «Більшість атеїстів переконана в тому, що всесвіт складається з однієї-єдиної субстанції, з якої походить усе багатство явищ, які наповнюють людське життя – думки, краса, емоції, моральні цінності».

Наші думки та емоції *постають* із надзвичайно складних взаємодій між фізичними елементами нашого мозку. Атеїсти у філософському плані ідентифікують себе з натуралізмом у тому сенсі, що, на їхню думку, у світі не існує нічого іншого, крім фізичної природи. Зокрема ніякого *надприродного* розумного творця, який ховається за межами видимого всесвіту; ніяких душ, які живуть довше за тіло; і ніяких чудес, за винятком, звісно, явищ природи, яким ми ще не знайшли пояснення. Якщо здається, що щось виходить за межі нашого недосконалого розуміння природи, то ми сподіваємося, що з часом знайдемо ключ до цього явища й пояснимо його звичайними законами природи. Але коли ми знаходимо фізичне пояснення веселки, то вона не стає від цього менш чарівною.

Навіть коли видатні науковці нашого часу висловлюють релігійні міркування, достатньо ретельніше ознайомитися з їхніми поглядами, аби зрозуміти, що про віру в Бога в їхньому випадку не може бути й мови. Це стосується як Ейнштейна, так і Гокінга. Нинішній королівський астроном і голова Королівського товариства Мартін Ріс розповів мені, що ходить до церкви як «англіканець-безбожник... просто щоб бути з усіма». У Бога він не вірить, хоч і дотримується поетичного натуралізму, який краса всесвіту навіювала іншим уже згадуваним науковцям. Недавно під час телевізійної дискусії я спробував переконати мого друга гінеколога Роберта Вінстона, одного зі стовпів сучасного британського юдейства, визнати, що його відданість юдаїзму має такий самий характер і що він насправді не вірить в існування надприродного. Він майже визнав цей факт, але ухилився від прямої його констатації (чесно кажучи, в цьому випадку він проводив зі мною інтерв'ю, а не навпаки)⁷. У відповідь на мої розпитування він зізнався, що юдаїзм прислужився йому як джерело дисципліни в житті, завдяки якій він підтримував порядок у своїх справах і вів добропорядне життя. Хай навіть так, але ж із корисності юдаїзму зовсім не випливає істинність його догматів про надприродне. Серед інтелектуалів-атеїстів чимало таких, котрі гордо називають себе юдеями й дотримуються юдейських обрядів, щоб таким чином виказати свою повагу до стародавньої традиції або до замордованих родичів, при цьому сплутуючи релігію з пантеїстичним благоговінням перед природою, яке багато хто з нас поділяє з його найвідомішим адептом – Альбертом Ейнштейном. У Бога вони не вірять, але, якщо скористатися фразою Дена Деннетта, «вірять у віру»⁸.

З усіх фраз Ейнштейна найчастіше цитують таку: «Наука без релігії кульгава, а релігія без науки – сліпа». Проте він також писав:

Те, що писали про мою набожність, чистісінька брехня, хоч її часто повторюють. Я не вірю в персоніфікованого Бога; ніколи цього не приховував, ба навіть заявляв чітко й відкрито. Якщо в

мені і є щось релігійне, то тільки безмежне захоплення світобудовою, наскільки вона відома сучасній науці.

Чи означає цей уривок, що Ейнштейн суперечить сам собі? Хіба не можна з його слів насмикати цитат, які підтримають будь-яку зі сторін у дискусії про Бога? У слово «релігія» Ейнштейн вкладав зовсім не той сенс, до якого більшість із нас звикли. Перш ніж ми перейдемо до подальшого розрізнення віри в надприродне та айштайнівської релігії, запам'ятайте, будь ласка, що ілюзорними я вважаю тільки *надприродних* божеств.

Ось іще кілька цитат, які дозволять відчутти присмак ейнштейнівської релігії:

Я глибоко релігійний безбожник. Це такий новий різновид релігії.

Я ніколи не приписував Природі жодної мети, призначення чи будь-чого іншого, що характерне для людини. Природа для мене – це величне утворення, яке ми не можемо повністю збагнути, а тому відчуваємо перед ним смиренність. Це істинно релігійне відчуття, яке не має нічого спільного з містицизмом.

Думка про існування персоніфікованого Бога для мене повністю чужа й навіть наївна.

Відтоді, як Ейнштейн пішов із життя, ще більше прибічників релігії намагалися довести, що він один із них. Однак сучасники дивилися на нього зовсім іншими очима. 1940 року Ейнштейн написав знамениту статтю, щоб пояснити свою заяву: «Я не вірю в персоніфікованого Бога». Вона зумовила бурхливий потік листів від затятих прихильників традиційної релігії, багато з яких нагадували йому про його юдейське походження. Наведені нижче цитати з цих листів узято з книги Макса Джеммера «Ейнштейн і релігія» (з якої взято й більшість цитованих мною слів Ейнштейна на тему релігії). Католицький єпископ із Канзас-сіті писав: «Сумно спостерігати, як

чоловік, що походить із народу, який створив Старий Заповіт та його учення, заперечує велику традицію свого народу». До нього приєднувався інший католицький церковник: «Не існує іншого Бога, крім персоніфікованого Бога... Ейнштейн не розуміє, що говорить. Він глибоко помиляється. Деякі люди схильні думати, що якщо досягли високого рівня вченості в одній галузі, то можуть висловлювати компетентні думки в усіх інших». Цікаво, чи взагалі можна релігію вважати такою *галуззю*, у якій можлива *компетентна* думка? Було б цікаво дізнатися, наскільки серйозною цей церковник вважав би компетентну думку якого-небудь визнаного «феезнавця» щодо конкретної форми та кольору крил фей. Він та єпископ гадали, що оскільки Ейнштейн не отримав спеціалізованої богословської освіти, то хибно розуміє природу Бога. Проте Ейнштейн чудово розумів, що саме він заперечує.

Один юрист-католик від імені якогось екуменічного товариства писав:

Нам дуже прикро з приводу вашої заяви,.. у якій висміяно думку про персоніфікованого Бога. За останні десять років ніщо інше не давало людям вагоміших підстав схвалювати гітлерівські гоніння проти євреїв, ніж ця ваша заява. Навіть пам'ятаючи про ваше право на свободу слова, мушу визнати, що через свою заяву ви стали одним із найбільших джерел незгоди в Америці.

Рабин із Нью-Йорка зазначив: «Ейнштейн, поза сумнівом, видатний учений, але його релігійні погляди діаметрально протилежні юдаїзму».

«Але»? Чому «але», а не «і»?

Голова одного історичного товариства з Нью-Джерсі написав листа, який настільки красномовно розкриває всю убогість релігійного мислення, що його варто перечитати:

Ми шануємо ваш розум, докторе Ейнштейн, але ви не спромоглися збагнути однієї речі: Бог – це дух, який не можливо побачити в телескопи чи мікроскопи, як не можливо побачити людські думки чи емоції, вивчаючи мозок. Як відомо кожному, релігія базується на Вірі, а не знанні. Буває, що в душу кожної розумної людини закрадаються сумніви щодо релігії. Навіть моя віра зазнала багатьох випробувань. Однак я ніколи не говорив іншим про мої духовні вагання з двох причин: (1) боячись, що, лише висловивши таку думку, можу порушити спокій і завдати шкоди життю та надіям якоїсь близької людини; (2) бо я згоден із письменником, який сказав: «Підлий той, хто руйнує віру іншого»... Сподіваюся, докторе Ейнштейн, що вас неправильно процитували та що ви ще скажете щось приємніше величезній масі американців, які вас глибоко шанують.

Це просто лист-одкровення, яке розставляє всі крапки над «і»! Тут із кожного речення променіє інтелектуальне та моральне боягузтво.

Менш жалюгідним, але ще більш приголомшливим був лист від засновника Товариства молитовного дому Голгофи з Оклахоми:

Вірю, професоре Ейнштейн, що кожен християнин Америки відповість вам: «Ми не зречемося віри в нашого Господа та сина його Ісуса Христа, але пропонуємо вам, якщо ви не поділяєте віри народу цієї країни, повернутися туди, звідки ви прибули». Я зробив усе посильне заради народу Ізраїлевого, а потім з'явилися ви й однією заявою свого блюзнірського язика звели нанівець усі зусилля християн, котрі з любові до народу Ізраїлевого борються проти антисемітизму в нашій країні. Професоре Ейнштейн, кожен християнин Америки без жодних роздумів відповість вам: «Забирайтеся геть зі своєю божевільною і брехливою теорією еволюції назад у Німеччину або припиніть розхитувати віру людей, які люб'язно надали вам притулок, коли вам довелося тікати з батьківщини».

Єдине, що всі ці критики-боголюбці зрозуміли правильно, – це те, що Ейнштейн не один із них. Він кожного разу вибухав обуренням, коли звучала думка, що він теїст. То, може, Ейнштейн – деїст на кшталт Вольтера чи Дідро? Або пантеїст, як Спіноза, філософію якого він обожнював: «Я вірю в бога Спінози, який проявляється у злагодженій гармонії всього, що існує, а не в бога, який переймається долею та діяннями людей»?

Давайте уточнимо нашу термінологію. Теїсти вірять у надприродний розум, який не тільки сотворив світ, а й продовжує опікуватися подальшою долею свого дітища та впливати на нього. У багатьох теїстичних віруваннях божество активно втручається в людські справи. Воно відгукується на молитви; прощає або карає за гріхи; втручається у земні справи, здійснюючи чудеса; переймається добрими й поганими вчинками та знає, коли ми збираємося їх скоїти (чи навіть *подумуємо* про них). Деїсти також вірять в існування надприродного розуму, але їхній Бог лише на самому початку встановлює закони, які керують світом. Деїстичний бог ніколи не втручається у світ після початкового акту сотворіння, а отже, не переймається людськими справами. Пантеїсти ж узагалі не вірять в існування надприродного Бога, а просто використовують слово «Бог» як звичайний синонім Природи, Всесвіту чи характерної для їх функціонування впорядкованості. Бог деїстів, на відміну від Бога теїстів, не реагує на молитви, байдужий до гріхів та сповідей, не читає наші думки й не втручається в перебіг подій за допомогою своїх свавільних чудес. Деїсти відрізняються від пантеїстів тим, що уявляють Бога як своєрідний всесвітній розум, тоді як для пантеїстів Бог – це лише метафоричний чи поетичний *синонім* законів всесвіту. Пантеїзм – це прикрашена форма атеїзму, тоді як деїзм – це розбавлений теїзм.

Є всі підстави вважати, що знамениті висловлювання Ейнштейна на кшталт: «Бог хитрий, але не лихий», «він не грає в кості» або «чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт?» – пантеїстичні, а не деїстичні, а тим паче не теїстичні. «Бог не грає в кості» на звичайну

мову слід перекласти так: «Випадковість не лежить в основі всього». Коли Ейнштейн питав: «А чи був у Бога вибір, коли він створював Всесвіт», то мав на увазі: «Чи міг всесвіт утворитися якимось по-іншому?» Для Ейнштейна «Бог» – винятково метафора, поетичний зворот. Так само використовує це слово Стівен Гокінг та більшість фізиків, які час від часу вдаються до мови релігійних метафор. Десь посередині між ейнштейнівським пантеїзмом і туманним деїзмом лежить книга Пола Дейвіса «Думка Бога», за яку він був удостоєний Темплтонівської премії (це дуже велика сума грошей, яку щороку видає Фонд Темплтона зазвичай науковцеві, готовому сказати щось позитивне про релігію).

Узагальнити кредо ейнштейнівської релігії можна за допомогою його власних слів: «Відчуття, що поза тим, що ми переживаємо своїми органами чуття, існує реальність, яку не може досягнути наш розум і яка долинає до нас лише у вигляді непрямого й слабого відлуння, і є релігійністю. У цьому сенсі я релігійна людина». У цьому сенсі релігійним себе можу назвати і я, лише застерігши, що «не може досягнути» не означає «ніколи не зможе досягнути». Та я намагаюся взагалі уникати епітета «релігійний», бо його неправильно розуміють. Він повністю збиває з пантелику, адже для переважної більшості людей «релігія» нерозривно пов'язана з «надприродним». Влучно з цього приводу висловився Карл Саґан: «Якщо під “Богом” розуміти сукупність фізичних законів, які керують всесвітом, то такий Бог, звісно, існує. Але це не те, що задовольняє емоційні потреби людей,.. адже безглуздо молитися законові всесвітнього тяжіння».

Кумедно, що останню думку Саґана 1940 року передвістив професор Католицького університету Америки отець і доктор Фултон Шин під час лютих нападів на Ейнштейна за його критику персоніфікованого Бога. Шин саркастично питав, чи готовий хтось накласти головою за Чумацький Шлях. При цьому він думав, що наводить аргумент проти Ейнштейна, адже далі додавав: «У цій космічній релігії тільки один недолік – у слово “космічна” помилково

закралася літера “с”». В Ейнштейнових переконаннях не було нічого комічного, та все одно мені хотілося б, щоб фізики припинили використовувати слово «Бог» у метафоричному значенні. Метафоричного чи пантеїстичного Бога фізиків розділяє нездоланна прірва з Богом-заступником, чудотворцем, всезнавцем, чуйним правдолюбом Біблії, про якого просторікують священики, мулли й рабини і який міцно закріпився в побутовій мові. Умисне сплутування цих понять рівноцінне, на мою думку, інтелектуальній зраді.

Незаслужена повага

Назва моєї книги «Ілюзія Бога» стосується не ейнштейнівського Бога чи Бога інших видатних науковців, які згадувалися в попередньому підрозділі. Мені довелося почати з роз'яснення суті ейнштейнівської релігії через те, що вона, як уже доведено, здатна викликати замішання. На подальших сторінках книги йтиметься винятково про *надприродних* богів, серед яких мої читачі найбільше чули про Ягве, Бога Старого Заповіту. До нього ми невдовзі повернемося. Але, перш ніж закінчувати цей попередній розділ, слід порушити ще одну тему, яка інакше може завадити правильному сприйняттю всієї книги. Ідеться про правила етикету. Цілком можливо, що релігійних читачів образять мої висловлювання. Їм може здатися, що я не виказую достатньої *поваги* до їхніх переконань (або до переконань інших). Буде прикро, якщо відчуття образи завадить їм читати книгу далі, тому я хочу з самого початку розкласти все по поличках.

У нашому суспільстві майже всі, зокрема й атеїсти, погоджуються, що релігійні переконання дуже вразливі до образ, а тому до них слід ставитися з особливою повагою, яка значно перевищує повагу, якої очікують у звичайному спілкуванні між людьми. Дуглас Адамс настільки влучно описав цей феномен у своїй імпровізованій промові в Кембриджі, виголошеній незадовго до смерті⁹, що мені ніколи не набридне цитувати його слова:

В осерді релігії лежать деякі ідеї, які ми називаємо священними, сакральними й так далі. Ось що це означає: «Це ідея чи уявлення, про яке ти не смієш сказати нічого поганого. Не-смієш. Чому? Бо не можна!» Якщо хтось голосує за партію, яку ти не любиш, про це можна сперечатися скільки заманеться: у кожного будуть свої аргументи, але ніхто не образиться. Якщо хтось заявляє, що податки слід підвищити або знизити, про це

теж можна посперечатися. Проте якщо хтось каже: «У суботу мені не можна перемикаати світло», – ваша реакція: «Так, звісно».

Чому в нас дозволено підтримувати аргументами лейбористів або консерваторів, республіканців або демократів, одну модель економіки чи іншу, «Макінтош» або «Віндовз», але озвучувати свою думку про виникнення всесвіту, про те, хто його створив... ні-ні, це священне?.. Ми звикли делікатно оминати релігійні ідеї, але погляньте, який зчинився галас, коли Річард зважився їх покритувати! Усі просто знавісніли, адже так не прийнято говорити вголос. Але якщо добре вдуматися, то немає жодної причини, чому б цим ідеям не бути таким самим предметом дискусії, як будь-яким іншим, крім нашої безмовної згоди обходити їх мовчанкою.

Наведу один із прикладів надмірної поваги нашого суспільства до релігії. Щоб під час війни отримати статус відмовника за ідейними міркуваннями, найлегший шлях – послатися на релігійні переконання. Навіть якщо ви блискучий філософ-мораліст, відзначений численними преміями за докторську дисертацію, в якій розкрито жахи війни, вам буде нелегко переконати призовну комісію, що ви маєте підстави для такого статусу. Зате, якщо ви можете сказати, що один чи обоє ваших батьків квакери, жодних питань до вас не виникне попри ваші туманні уявлення чи навіть повне невігластво щодо теорії пацифізму та самого квакерства.

Якщо перейти від пацифізму до його прямої протилежності, то натрапляємо на сором'язливе уникання релігійних назв на позначення протиборчих сторін у збройних конфліктах. Скажімо, коли йде мова про конфлікт у Північній Ірландії, католиків і протестантів евфемістично називають націоналістами й лоялістами відповідно. Дуже часто слово «віросповідання» камуфлюють під словом «етнічна група», зокрема коли йдеться про «міжетнічне насильство». Наприклад, Ірак після англо-американського

вторгнення 2003 року скотився до міжконфесійної громадянської війни між сунітами та шиїтами. І цей відверто релігійний конфлікт у заголовку статті на першій сторінці газети «Independent» за 20 травня 2006 року було названо «етнічною чисткою». Прикметник «етнічний» у цьому випадку – це теж підміна понять, адже в Іраку відбувалася відверта релігійна чистка. Саме` поняття «етнічна чистка» з'явилося на позначення подій у колишній Югославії, де воно також використовувалося як евфемізм, яким прикривали релігійну чистку, що розгорнулася між православними сербами, хорватами-католиками та боснійцями-мусульманами¹⁰.

Раніше я вже звертав увагу на привілейоване становище, яке відводять релігії під час публічних обговорень етичних питань у ЗМІ та в урядових відомствах¹¹. Щойно виникає моральна полеміка щодо сексуальних чи репродуктивних питань, можна не сумніватися, що релігійні лідери кількох різних віросповідань будуть запрошені до складу впливових комісій або до участі в публічних дискусіях на радіо та телебаченні. Я не виступаю за введення цензури на погляди цих людей. Але чому наше суспільство оббиває їхні пороги, наче вони мають якісь експертні знання, які можуть зрівнятися зі знаннями філософа-мораліста, сімейного юриста чи лікаря?

Ось іще один дивний приклад привілейованого статусу релігії. 21 лютого 2006 року Верховний Суд Сполучених Штатів виніс постанову, якою звільнив одну церкву в штаті Нью-Мексико від дотримання обов'язкового для всіх закону, який забороняє вживання галюциногенних речовин¹². Вірні послідовники релігійної громади «Centro Espirita Beneficiente Uniao do Vegetal» вважали, що можуть зрозуміти Бога тільки після того, як вип'ють напій аяваска, до складу якого входить заборонена галюциногенна речовина диметилтриптамін. Зауважте: достатньо було, щоб вони *вважали*, що цей напій дозволяє їм зрозуміти Бога. Від них не вимагали доказів. Зате, з іншого боку, хоч доведено, що марихуана пом'якшує нудоту та дискомфорт у хворих на рак пацієнтів, які проходять курс хіміотерапії, той самий Верховний Суд 2005 року постановив, що всі

пацієнти, які використовують марихуану в медичних цілях, можуть бути притягнуті до відповідальності федеральною владою (навіть у невеликій групі штатів, які раніше легалізували таке специфічне використання цього наркотику). Релігія, як завжди, виявилася козирною картою. Уявіть товариство поціновувачів образотворчого мистецтва, які звернулися до суду з вимогою дозволити їм уживати галюциногенну речовину, бо вважають, що вона допомагає їм розуміти полотна імпресіоністів або сюрреалістів. Зате, коли церква виступає з такими вимогами, вона отримує схвалення найвищої судової інстанції в країні. Ось такою пошаною оточена релігія, наче талісман.

Сімнадцять років тому я потрапив до списку 36 письменників і митців, до яких журнал «New Statesman» звернувся з проханням написати листа на підтримку видатного письменника Салмана Рушді¹³, який тоді отримав смертний вирок за свій роман. Обурившись «співчуттям», яке деякі християнські релігійні й навіть світські лідери висловлювали щодо «кривд» і «образ», які письменник нібито завдав почуттям мусульман, я провів таку паралель:

Якби прибічники апартеїду мали голову на плечах, вони б заявили (і це було б правдою, наскільки мені відомо), що не можуть допустити змішування рас через свої релігійні переконання. І значна частина їхніх опонентів мусила б відразу тихенько позадкувати до виходу. І не кажіть мені, що це недоречно паралель, бо апартеїд не має раціонального обґрунтування. Уся суть релігії, її могутність і слава зводиться до того, що вона відкидає раціональне обґрунтування. Усі інші повинні обґрунтовувати свої упередження. Але попросіть релігійну особу обґрунтувати свою віру – і відразу почуєте, що зазіхнули на її «свободу віросповідання».

Тоді я не міг навіть подумати, що в ХХІ столітті хтось наважиться висунути такі аргументи. Проте на шпальтах газети «Los Angeles Times» за 10 квітня 2006 року з'явилася розповідь про те, що в університетських містечках усієї країни численні християнські групи подають до суду на свої університети за впровадження антидискримінаційних правил, зокрема за заборону ображати й нападати на гомосексуалів. Ось типовий приклад таких позовів. 2004 року Джеймс Ніксон, 12-річний хлопчик з Огайо, відстояв у суді право ходити до школи в футболці з написом: «Гомосексуальність – це гріх, іслам – це брехня, аборт – це вбивство. У деяких питаннях є чорне й біле!»¹⁴ У школі йому не дозволили з'являтися в такій футболці, за що батьки хлопця притягли заклад до суду. Батьки вчинили б порядно, якби свою вимогу обґрунтовували Першою поправкою до Конституції, яка гарантує свободу слова. Але ні, їм би тоді не вдалося виграти процес, адже свобода слова обмежується там, де починається «розпалювання ненависті». Зате якщо довести, що ненависть випливає з *релігійних* переконань, то вона вже перестає бути ненавистю. Тому замість свободи слова юристи Ніксонів послалися на конституційне право на свободу *віросповідання*. Заручившись підтримкою Об'єднаного фонду захисту Аризони, який має на меті «вести юридичну боротьбу за свободу віросповідання», вони виграли процес.

Підтримуючи хвилю схожих позовів із боку християн, які використовували віросповідання як юридичне обґрунтування дискримінації проти гомосексуалів та інших груп, отець Рік Скарборо назвав її боротьбою за громадянські права у ХХІ столітті: «Християнам доведеться відстоювати своє право бути християнами»¹⁵. І знову: якби ці люди відстоювали своє право на свободу слова, їх ще можна було б якось зрозуміти. Але вони домагалися в суді введення дискримінації проти гомосексуалістів як засобу проти вигаданої ними дискримінації їхнього віросповідання! І закон із повагою поставився до їхньої позиції. Тобто вам не зійде з рук заява: «Заважаючи мені ображати гомосексуалів, ви обмежуєте

мою свободу упередження». Зате вам усе зійде з рук, якщо скажете: «Це порушує мою свободу віросповідання». Якщо вдуматися, яка різниця в наслідках? І знову релігія на коні.

Наприкінці цього розділу наведу особливий приклад, який красномовно демонструє перебільшену повагу нашого суспільства до релігії, яка виходить за рамки звичайної по-ваги до людини. Цей скандал розгорівся в лютому 2006 року з безглуздої події, яка по черзі переростала то в комедію, то в трагедію. У вересні 2005 року данська газета «Jyllands-Posten» опублікувала дванадцять карикатур, на яких був зображений пророк Мухамед. Протягом трьох наступних місяців невелике угруповання мусульман Данії під проводом двох імамів, які отримали притулок у цій країні, систематично роздувало обурення з приводу цих зображень по всьому ісламському світу¹⁶. Наприкінці 2005 року ці двоє озлоблених вигнанців відвідали Єгипет, привізши з собою досьє, матеріали якого були скопійовані та поширені по всіх ісламських країнах. Потрапили вони, зокрема, і в Індонезію. Досьє містило різного роду фальсифіковані документи про приниження мусульман у Данії та відверту брехню про те, що «Jyllands-Posten» – офіційне видання уряду. Серед них були дванадцять карикатур із газети, до яких імами додали ще три ілюстрації невідомого походження, не пов'язані з Данією. На відміну від дванадцяти оригінальних ілюстрацій, ці три додаткові картинки були по-справжньому образливими. Точніше, їх можна було б вважати образливими, якби на них, як стверджували пропагандисти-фанатики, справді зображувався Мухамед. Особливо принизливими були не карикатури, а передана факсом фотографія бородатого чоловіка з карнавальним свинячим носом на обличчі. Згодом з'ясувалося, що це була знята агентством «Associated Press» фотографія француза, який під час сільського ярмарку у Франції брав участь у змаганні зі свинячого кувікання¹⁷. Фотографія, таким чином, не мала жодного зв'язку ні з пророком Мухамедом, ні з ісламом, ні з Данією. Та мусульманських активістів, які зі зловмисними намірами вирушили до Каїра, така дрібниця не

зупиняла. Тож вони самі додумали всі ці зв'язки... з легко передбачуваними наслідками.

Через п'ять місяців після публікації дванадцяти карикатур старанно роздута істерія довкола «кривд» і «образ», завданих ісламу, досягла вибухової кульмінації. Учасники демонстрацій у Пакистані й Індонезії спалювали данські прапори (цікаво, де вони їх дістали?), істерично вимагаючи від данського уряду вибачень. (Вибачатися за що? Члени уряду не малювали й не публікували ці карикатури. Просто данці живуть у країні, де діє свобода преси, про яку в багатьох ісламських країнах люди не мають зеленого уявлення.) Норвезькі, німецькі, французькі й навіть американські газети (але, зверніть увагу, не британські) також передрукували карикатури на знак солідарності з «Jyllands-Posten», чим лише підкинули дров у багаття. Данські посольства й консульства громили, данські товари бойкотували, а данським громадянам (а заодно й громадянам інших західних держав) погрожували фізичною розправою; у Пакистані спалили християнські церкви, які не мали жодного зв'язку ні з Данією, ні з Європою загалом. Дев'ять осіб загинуло під час нападу лівійських заворушників на італійське консульство в Бенгазі, а саме консульство спалили. Жермен Грір влучно зазначила, що ці люди найбільше люблять і вміють створювати пекло¹⁸.

Якийсь пакистанський імам оголосив винагороду за голову «данського карикатуриста» розміром 1 млн доларів США, явно не здогадуючись, що карикатури малювали дванадцять різних художників і що три найобразливіші картинки взагалі нічого спільного з Данією не мали (цікаво, до речі, звідки міг узятися цей мільйон доларів?). У Нігерії учасники протестів проти данських карикатур спалили кілька християнських церков і до смерті порубали на вулицях кількох християн (чорних нігерійців). Одного християнина силоміць запхали в гумову шину, облили бензином і підпалили. У Британії фотографи зафіксували демонстрантів, які йшли з плакатами: «Убивайте тих, хто ображає іслам», «Смерть за

глум над ісламом», «Європа ще заплатить: кінець близько» та, мабуть, не усвідомлюючи іронічного підтексту, «Голову з пліч тим, хто каже, що іслам – релігія насильства».

Коли ця буря вщухла, журналіст Ендрю Мюллер узяв інтерв'ю в лідера британських мусульман «поміркоvanого» сера Ікбала Сакрані¹⁹. Поміркоvanим назвати його можна хіба за сучасними мусульманськими мірками, оскільки в розмові з Мюллером вражає його коментар щодо смертного вироку Салману Рушді за написання роману: «Смерть – це ще м'яке покарання для нього». Цей коментар звучить ницо на тлі його відважного попередника у званні найвпливовішого мусульманина Британії – покійного доктора Закі Бадаві, котрий запропонував Салману Рушді сховатися у своєму будинку. Сакрані зізнався Мюллеру, що його дуже занепокоїли данські карикатури. Мюллер відповів, що вони його теж стривожили, але з іншої причини: «Мене турбує, що настільки безглузда, непропорційна реакція на якісь нікчемні малюнки в якійсь нікому не відомій скандинавській газеті може означати, що... іслам і Захід фундаментально несумісні». Сакрані ж далі гнув свою лінію, вихваляючи британські газети, які утрималися від передруку карикатур, на що Мюллер висловив думку більшості громадян, що «стриманість британських газет пов'язана не так із повагою до почуттів мусульман, як із небажанням склити розбиті вікна».

Сакрані пояснив, що «мусульмани настільки глибоко шанують особу Пророка, хай покоїться він у мирі, що їхню любов і прив'язаність до нього неможливо описати словами. Вона вища навіть за любов до найрідніших людей, бо це частина віри. Крім того, ісламське вчення забороняє зображувати Пророка». З цього випливає, як зауважує Мюллер,

що цінності ісламу вищі за цінності інших людей – і саме так вважають послідовники ісламу, як і будь-якої іншої релігії, для яких їхня віра – це єдиний шлях, єдина істина та єдине світло. Якщо людям кортить любити проповідника, який жив у VII

столітті, сильніше за свою родину, то це їхня особиста справа, але ніхто інший не зобов'язаний наслідувати їх...

Проте якщо ти не наслідуєш їх і не віддаєш їм очікуваної шани, то тобі погрожують такою непропорційною розправою, до якої не наважувалася вдатися жодна релігія з часів Середньовіччя. Важко зрозуміти, який сенс у такій розправі, адже, як дотепно коментує Мюллер, «якщо ваші клоуни справді мають рацію, то карикатуристи в будь-якому разі потраплять до пекла – хіба цього не достатньо? А якщо в них з'явиться вільний час і захочеться погаласувати з приводу принижень, яких зазнають мусульмани, хай почитають звіти Міжнародної амністії про Сирію та Саудівську Аравію».

Багато хто звернув увагу на різкий контраст між істеричною «образою», на яку скаржилися мусульмани, та охотою, з якою арабські медії публікували стереотипні антисемітські карикатури. У натовпі пакистанських демонстрантів, які протестували проти данських карикатур, фотографи вихопили жінку в чорній паранджі, яка тримала в руках плакат «Боже, благослови Гітлера».

Коментуючи всю цю божевільну істерію, поважні ліберальні газети засуджували насильство й повторювали заявлені фрази про свободу слова. А потім висловлювали «по-вагу» та «співчуття» до тих глибоких «кривд» і «образ», яких було завдано мусульманам. Нагадаю, що «кривдою» і «образою» було не якесь реальне насильство чи фізичний біль, завданий мусульманинові, а всього-на-всього якась мазанина з друкарської фарби на шпальтах газети, про яку за межами Данії ніхто б ніколи й не почув, якби не умисна кампанія з розпалювання ненависті.

Я не прибічник, щоб когось ображали чи кривдили заради розваги. Та мене дивує і жахає необґрунтована привілейованість релігії в наших загалом секуляризованих суспільствах. Усім політикам доводиться змиритися зі зневажливими карикатурами на їхні обличчя – і ніхто не влаштовує погромів через це. Що такого надзвичайного в релігії, що ми її наділяємо унікальними

привілеями? За словами Генрі Луїса Менкена, «ми повинні шанувати релігію ближнього в тому самому сенсі й тією самою мірою, що й поділяти його уявлення про те, що його дружина гарна, а діти – розумні».

У світлі безпрецедентної презумпції поваги, яка вимагається до релігії, хочу зробити одне уточнення щодо цієї книги. Я не намагаюся будь-кого образити, але й не панькатимуся з релігією, ставлячись до неї з більшою делікатністю, ніж до будь-якої іншої теми чи предмета дослідження.

2

Гіпотеза про Бога

Релігія однієї епохи стає літературним сюжетом для наступної.

Ральф Волдо Емерсон

Бог Старого Заповіту – мабуть, найнеприємніший персонаж усієї художньої літератури: заздрісний, дрібязковий, несправедливий і безжальний деспот; мстивий і кровожерливий ксенофоб; жінконенависник, гомофоб, расист, дітогубець, братовбивця, кат і моритель цілих народів, гігантоман і садомазохіст, капризний і злобний забіяка. З дитинства наслухавшись історій про його діяння, ми втратили здатність критично оцінювати його звірства. Інакше подивиться на нього новачок, якому пощастило ближче ознайомитися з подвигами Бога лише в дорослому віці. Одним із таких був син Вінстона Черчилля Рендолф, котрий залишався в блаженному невіданні про зміст Святого Письма, поки Івлін Во та ще один колега-офіцер, намагаючись втихомирити невгамовного молодика під час перебування на військовій службі, не уклали з ним парі, що він не зможе здолати всю Біблію за два тижні: «На жаль, результат виявився не таким, як ми сподівалися. Він ніколи раніше не зазірав у Біблію, а тепер не міг стримати своєї відрази. Без кінця-краю смикаючи нас, він зачитував цитати зі словами: “Та я впевнений, ви не знали, що таке написано в Біблії...” Або просто плескав себе по стегну й давився сміхом: “О Боже, ну хіба Бог – не лайно”»²⁰. Більш начитаний Томас Джефферсон дотримувався схожої думки: «Християнський Бог – істота з жахливим характером: жорстокий, мстивий, вередливий і несправедливий».

Але з нашого боку було б нечесно нападати на таку легку жертву. Гіпотезу про Бога не слід підтверджувати чи спростовувати за її найменш привабливим утіленням – Ягве, чи навіть його прісним християнським антиподом – «лагідним, сумирним і покірним Ісусом Христом». Для справедливості варто зазначити, що такий безхарактерний образ більшою мірою завдячує вікторіанським християнам, ніж самому Христу. Чи може щось викликати більшу нудоту, ніж віршик Сесіл Александер: «Дітки-християни, слід бути вам / Добрими й слухняними, як Він сам»? Я не критикую конкретних якостей Ягве, Ісуса, Аллаха чи будь-якого іншого окремо взятого бога – Ваала, Зевса або Одіна. Об'єктом моєї критики виступає гіпотеза про Бога, яку можна сформулювати таким чином: *існує надлюдський, надприродний розум, який умисно задумав і створив всесвіт та все, що є в ньому, зокрема й нас. У цій книзі відстоюється альтернативний погляд: будь-який творчий розум, достатньо вишуканий, аби що-небудь задумувати, може з'явитися лише в результаті тривалого процесу поступової еволюції.* Появі творчого розуму повинен передувати довготривалий розвиток, тож він міг з'явитися лише на пізніших етапах формування всесвіту, а отже, не міг його створити. Таким чином, Бог у вищезначеному розумінні – це ілюзія. Причому, як покажуть подальші розділи, шкідлива ілюзія.

Враховуючи, що гіпотеза про Бога ґрунтується не на емпіричних доказах, а на локальних традиціях приватних одкровень, анітрохи не дивує, що вона має багато різних версій. Дослідники історії релігії виявили в її розвитку прогресивний рух від найпростішого племінного анімізму до політеїзму греків, римлян, норманів та інших народів і далі до монотеїстичних релігій на кшталт юдаїзму та похідних від нього християнства й ісламу.

Політеїзм

Не зовсім зрозуміло, чому перехід від політеїзму до монотеїзму вважається прогресивним і позитивним процесом.

Але так усі стверджують, що спонукало Ібн Воррека (автора книги «Чому я не мусульманин») дотепно зауважити, що якщо продовжувати цю логіку, то монотеїзм приречений позбутися останнього бога та стати атеїзмом. «Католицька енциклопедія» відкидає політеїзм і атеїзм однією недбалою відмашкою: «Формальний догматичний атеїзм суперечить сам собі й ніколи де-факто не приваблював значної кількості людей. Політеїзм хоч і легко заволодіває народною уявою, але ніколи не задовольняв філософської думки»^{[21](#)}.

Донедавна монотеїстичний шовінізм був закріплений в англійському та шотландському законодавстві про добродійні товариства, яке відмовляло політеїстичним релігіям у звільненні від податків, але давало зелене світло добродійним товариствам, які ставили за мету популяризацію монотеїстичної релігії, звільняючи їх від прискіпливих перевірок, що їх повинні проходити аналогічні світські організації. Мені дуже кортіло переконати представника шанованої в Британії індійської спільноти виступити з цивільним позовом проти цієї зверхньої дискримінації політеїзму.

Значно краще було б, на мою думку, взагалі позбавити релігію статусу юридичної підстави для ведення неоподатковуваної добродійної діяльності. Такий крок приніс би велику користь суспільству, особливо у Сполучених Штатах, де розмір звільнених від податків коштів, які поглинає церква та які набивають без того роздуті кишені гладких телевізійних євангелістів, сягає рівня, який справедливо можна назвати непристойним. Якось один із них з промовистим ім'ям Орал Робертс заявив своїм глядачам, що Господь умертвить його, якщо вони не пожертвують 8 млн доларів. Важко повірити, але він отримав цю суму. І податки за неї платити не

потрібно! Справи Робертса досі успішні. Він навіть заснував Університет Орала Робертса в місті Талса, що в штаті Оклахома. Усі споруди цього закладу вартістю 250 млн доларів особисто замовив сам Господь, звернувшись до нього з такими словами: «Учи вихованців своїх чути Мій голос і йти за ним туди, де світло Моє тьмяне, де голосу Мого не чують і де про цілющу силу Мою не знають – навіть на край Землі. Їхня праця перевершить твою, і цьому Я буду радий».

Якщо подумати, мій уявний індуїст-позивач цілком міг обрати стратегію «якщо не можеш їх здолати, стань одним із них». Для цього йому достатньо лише заявити, що його політеїзм – не справжній, а лише замаскований монотеїзм. Існує лише один Бог, а Господь Брахма-творець, Господь Вішну-заступник, Господь Шива-руйнівник, богині Сарасваті, Лакшмі та Парваті (дружини Брахми, Вішну та Шиви), Господь Ганеша з головою слона та сотні інших – це все різні уособлення або втілення одного-єдиного Бога.

Християн має потішити така софістика. У часи Середньовіччя вони пролили ріки чорнила, не кажучи вже про кров, на беззмістовні дискусії про «загадку» Трійці й на придушення аріанської єресі. Усе почалося з того, що проповідник з Александрії Арій у IV столітті заявив, що Ісус не був *єдиносущним* із Богом (тобто не мав тієї самої суті, що Бог). Мабуть, у вас напрошується питання: що це взагалі означає? Суть? Що за «суть»? Що конкретно вони мали на увазі під «суттю»? «Майже нічого», – лише такою може бути єдина притомна відповідь. Але дискусія навколо цього питання розколола християнський світ навпіл майже на ціле століття, а імператор Костянтин навіть розпорядився спалити всі примірники праці Арія. Розколювати християнський світ через дрібницю – у цьому богослови споконвіку були мастаками.

І все-таки в нас один Бог у трьох формах чи три Боги в одній формі? «Католицька енциклопедія» все роз'яснює у ще одному шедевральному прикладі богословської логіки:

У єдності Бога суміщаються три відмінні одна від одної особи: Отець, Син і Святий Дух. Так, в Афанасіївському символі віри йдеться: «Отець є Бог, Син є Бог, Дух Святий є Бог, однак не існує трьох Богів, а один Бог».

А якщо вам іще щось не зрозуміло, то енциклопедія наводить цитату богослова III століття, святого Григорія Чудотворця:

У Трійці, таким чином, немає нічого похідного чи підпорядкованого одне одному. Немає в ній нічого доданого, що б не існувало від початку, а додалося пізніше. Тож ні Отець ніколи не був без Сина, ні Син ніколи не був без Святого Духа. Була лише незмінна та непорушна одна й та сама Трійця.

Хай за які чудеса Григорій заслужив своє прізвище, та серед них не було чуда чітко та прозоро висловленої думки. У його словах відчувається туманний і заплутаний стиль богослов'я, яке, на відміну від науки та інших галузей знання, не просунулося вперед за останні вісімнадцять століть. Томас Джефферсон, як часто бувало, мав рацію: «Висміювання – єдина зброя проти безглуздих висловлювань. Перш ніж до справи візьметься розум, ідеї мають бути точно сформульовані; але ніхто ніколи не запропонував чіткого означення трійці. Це просто абракадабра ошуканців, які називають себе служниками Христа».

Не можу оминати увагою ту абсолютну впевненість, із якою релігійні уми говорять про найдрібніші деталі, щодо яких не мають і не можуть мати жодних емпіричних доказів. Можливо, саме відсутність доказів на підтримку богословських ідей викликає в них характерну драконівську ворожість навіть до найменших відхилень у поглядах, особливо в питаннях про Трійцю.

Джефферсон висміював учення про «трьох Богів» у контексті критики кальвінізму. Але не кальвінізм, а католицька течія християнства доводить загравання з політеїзмом до майже

нестримного роздування. У ній до Трійці додається Марія, «цариця небесна», богиня за всіма ознаками, крім назви, яка за кількістю молитов, звернених до неї, поступається хіба що Богові. Далі пантеон роздувається від сили-силенної святих, здатність яких заступатися за людей робить їх якщо не напівбогами, то принаймні адресатами молитов із приводу питань, що входять до їхньої компетенції. На форумі католицької спільноти наводиться зручний список із 5120 святих²² разом із переліком їхніх сфер компетенції, серед яких можна знайти: біль у животі, допомогу жертвам насильства, втрату апетиту, продаж зброї, ковалів, переломи кісток, виготовлення вибухівки та розлади травлення – і це тільки до літери «В» латинської абетки.

Не слід забувати про чотири чини ангелів, які впорядковуються в дев'ять ступенів: серафими, херувими, престולי, панування, влади, сили, начала, архангели (начальники всього війська небесного) та просто ангели, до яких належать і наші найближчі друзі – невсипущі ангели-охоронці. Найбільше в католицькій міфології мене вражає її невиваженість примітивності, а також незворушна безтурботність, із якою ці люди на ходу вигадують подробиці. Це ж неприхований і безсовісний вимисел.

Папа Іван Павло II створив більше святих, ніж усі його попередники разом узяті за кілька останніх століть. Особливу прихильність він відчував до Діви Марії. Свої політеїстичні нахили він промовисто виказав 1981 року після невдалого замаху на його життя в Римі, коли свій порятунок він пояснив втручанням Матері Божої Фатимської: «Її материнська рука відвела від мене кулю». Дивно тільки, що вона не відвела кулю від нього повністю. Здається, група хірургів, які неперервно оперували його протягом шести годин, також заслужили на визнання; але ж ні, їхніми руками також керувала Мати Божа. Однак мова не про це. Привертає увагу, що від кулі папу захистила не просто Мати Божа, а конкретно Мати Божа *Фатимська*. Напевно, *Лурдська*, *Гваделупська*, *Меджугорська*,

Акітська, Зейтунська, Ґарабандальська та Нокська Богоматері виконували в цей час інші доручення.

А як греки, римляни та нормани давали раду таким богословським головоломкам? Венера – це просто інше ім'я Афродіти, чи дві різні богині любові? Тор із молотом – це лише один з образів Одіна чи окремий бог? Та кому це потрібно? Життя надто коротке, аби марнувати його на уточнення відмінностей між одним витвором уяви та іншим. Сподіваюся, цього побіжного огляду політеїзму вистачить, щоб мене не звинуватили в недбальстві, але надалі я до нього не повертатимуся. Для лаконічності я надалі називатиму всіх божеств (як із політеїстичних, так і з монотеїстичних систем) просто «Богом». Оскільки Бог авраамівських релігій має (м'яко кажучи) агресивні маскулінні ознаки, я за традицією використовуватиму чоловічий рід, коли писатиму про нього. Більш просунуті богослови заявляли про безстатевість Бога, а деякі богослови-феміністи навіть намагалися виправити історичну несправедливість і перевести його в жіночий рід. Але яка, зрештою, різниця, якого роду була істота, якої ніколи не існувало? Якщо, звісно, на незбагненному перетині богослов'я і фемінізму існування не вважається другорядним атрибутом порівняно зі статтю.

Я добре розумію, що критикам релігії можуть дорікнути за недостатню увагу до широкого розмаїття релігійних традицій і світоглядів. В антропологічних дослідженнях від «Золотої гілки» сера Джеймса Фрейзера до «Пояснення релігії» Паскаля Буає та «У богів ми віруємо» Скотта Етрена зібрано величезну енциклопедію релігійних забобонів та ритуалів. Читайте їх і дивуйтеся бездонності людського легковір'я.

Але моя книга присвячена іншому. Я виступаю проти віри в надприродне в будь-яких її формах, і найзручніший спосіб донести цю думку – через розгляд тієї її форми, про яку найкраще знають читачі цієї книги; форми, яка становить найбільшу загрозу для всіх наших суспільств. Більшість моїх читачів були виховані в лоні однієї з трьох «великих» монотеїстичних релігій нашого часу (або чотирьох,

якщо окремо рахувати мормонство). Усі вони ведуть своє походження від міфологічного патріарха Авраама. Тому в цій книзі йтиметься насамперед про цю групу традицій.

Зараз саме слушний момент запобігти одному запереченню проти моєї книги, яке з такою самою неминучістю, як день настає після ночі, обов'язково зрине в рецензіях: «Я теж не вірю в Бога, про якого говорить Докінз – у сивобородого літнього чоловіка, який сидить на хмарі». Цей образ – лише полуда, за допомогою якої приховують значно серйознішу проблему. Його викликають у нашій уяві, щоб відвернути увагу від того факту, що людина, яка звернулася до нього, вірить у не менш безглузді речі. Я прекрасно знаю, що ви не вірите в сивобородого старця, який урочисто всівся на хмарі. Тож не марнуймо на ці порожні розмови час одне одного. Я критикую не якусь конкретну версію Бога чи богів. Моя критика спрямована проти Бога, всіх богів, усього й уся надприродного, хоч би коли його вигадали чи вигадують.

Монотеїзм

У самісінькому серці нашої культури залягло велике й замовчуване зло – монотеїзм. Із тексту, написаного в епоху бронзи й відомого під назвою Старий Заповіт, розвинулися три антигуманні релігії: юдаїзм, християнство та іслам. Ці три релігії сповідують поклоніння небесному богові. Усі вони в прямому сенсі патріархальні, адже Бог у них виступає всемогутнім Отцем.

Цим і пояснюється зневажливе ставлення до жінок протягом двох тисячоліть у країнах, де закріпилася влада небесного Бога та його земних представників чоловічої статі.

Гор Відал

Юдаїзм – найдавніша з трьох авраамівських релігій, від якої походять дві інші. Він зародився як племінний культ одного дуже неприємного Бога, який хворобливо переймався сексуальними заборонами, насолоджувався запахом смаженої плоті, одержимо прагнув довести свою вищість над іншими богами та винятковість обраного ним кочового племені. Християнство виділилося з юдаїзму під час римської окупації Палестини зусиллями Павла з Тарса, котрий відмовився від суворого монотеїзму та зробив нове віросповідання відкритішим до інших народів. Кілька століть по тому Мухамед зі своїми послідовниками повернувся до безкомпромісного монотеїзму, характерного для старозаповітного

юдаїзму, але не відмовився від відкритості. Таким чином, уклавши нове святе письмо – Коран, – він започаткував іслам, додавши до нього войовничу ідеологію, яка закликала до насильницького поширення нової віри. Християнство також поширювалося мечем, який спершу потрапив у римські руки, коли імператор Костянтин проголосив цей чудернацький культ офіційною релігією. Потім він перейшов до рук хрестоносців, конкістадорів та інших європейських завойовників і колоністів, яких супроводжували місіонери. Більшість завдань, які стоять перед цією книгою, не вимагають розрізнення трьох авраамівських релігій, тому я про них говоритиму узагальнено. Окрім спеціально застережених випадків, зазвичай ітиметься про християнство, але тільки через те, що з ним я знайомий найкраще. Для цілей цієї книги подібності між трьома авраамівськими релігіями мають більше значення, ніж відмінності. Крім того, я взагалі не звертатимуся до таких релігій, як буддизм та конфуціанство. Їх узагалі можна вважати не релігіями, а етичними системами або життєвими філософіями.

Щоб урахувати важливі особливості авраамівського Бога, нам слід конкретизувати формулювання гіпотези про Бога, яке я запропонував на початку. Цей Бог не тільки творець всесвіту; він ще й персоніфікований Бог, який продовжує перебувати у всесвіті або за його межами (хоч би що це означало) і наділений непривабливими людськими якостями, про які я згадував раніше.

Особисті якості (як привабливі, так і огидні) не притаманні деїстичному богові Вольтера й Томаса Пейна. Порівняно із забіякою-психопатом, якого ми зустрічаємо на сторінках Старого Заповіту, деїстичний бог просвітників – велична істота, яка гідна свого космічного творіння: він підноситься над людськими справами, байдужий до наших думок і розрахунків, брудних гріхів та плутаних розкайнь. Деїстичний Бог – це фізик, яким починається і закінчується фізика, альфа й омега математиків, апофеоз творчого мислення; архіінженер, який встановив і з надзвичайною точністю й завбачливістю налагодив функціонування законів і констант

природи, влаштував те, що ми зараз називаємо Великим вибухом, після чого відійшов від справ.

Під час періодів, коли релігійна віра міцніла, деїстів переслідували на рівних з атеїстами. У книзі «Вільнодумці: Історія американського секуляризму» Сьюзен Джейкобі наводить вибіркового перелік прокльонів, які лунали на адресу бідолашного Томаса Пейна: «юда, гадюка, свиня, скажений собака, п'яниця, воша, архітварюка, скотина, брехун і, звісно ж, безбожник». Пейн помер у злиднях, покинутий усіма колишніми соратниками, яких насторожували його антихристиянські погляди (за шляхетним винятком Джефферсона). У наш час обставини змінилися настільки, що деїстів частіше протиставляють атеїстам і згруповують із теїстами, адже вони все-таки вірять в існування вищого розуму, який створив всесвіт.

Секуляризм, батьки-засновники й американська релігія

Прийнято вважати, що батьки-засновники Американської республіки сповідували деїстичні погляди. Багатьом із них вони дійсно близькі, але висловлювалися аргументи, що найвидатніші з них насправді були атеїстами. Їхні тогочасні заяви про релігію не залишають у мене сумнівів, що в наш час більшість із них називали б себе атеїстами. Та хай якими були їхні особисті релігійні переконання, усі вони поділяли прихильність до *секуляризму*, до якого я хочу звернутися в цьому підрозділі. Розпочати пропоную дещо несподівано зі слів сенатора Баррі Голдвотера, виголошених 1981 року, які промовисто демонструють, наскільки послідовно цей кандидат у президенти й оплот американського консерватизму підтримував секулярну традицію засновників Республіки:

Важко знайти тему, в якій люди менш поступливі, ніж у питанні релігійних вірувань. Не існує могутнішого союзника, до якого можна звернутися за підтримкою під час дискусії, ніж Ісус Христос, Бог, Аллах чи будь-яка інша вища істота. Проте апелювати до імені Бога на свою підтримку, як і користуватися будь-якою потужною зброєю, слід обачно. Релігійні секти, які множаться нашою країною, нерозумно розмахують своєю релігійною зброєю. Вони домагаються від уряду беззастережного дотримання своїх переконань. Достатньо висловити незгоду з ними в якомусь конкретному питанні моралі, як вони починають ремствувати, погрожувати втратою фінансової підтримки та голосів. Щиро зізнаюся, що мене нудить від політичних проповідників, які розвелися в цій країні й повчають, що, аби бути високоморальним громадянином, я повинен вірити в А, В, С та D. За кого вони себе мають? І що дає їм право нав'язувати свої моральні переконання

мені? Ще більше мене дратує, що в законодавчій діяльності доводиться вислуховувати погрози кожної релігійної групи, яка вважає, що наділена божественним правом вирішувати, за що я маю голосувати в Сенаті. Хочу попередити їх прямо зараз: я буду боротися з ними на кожному кроці, якщо вони намагатимуться диктувати свої моральні переконання всім американцям, прикриваючись ідеалами консерватизму²³.

Релігійними поглядами батьків-засновників США в наш час особливо цікавляться ідеологи правих сил, намагаючись нав'язати свою версію історії. Та всупереч їхнім поглядам Сполучені Штати *не* були засновані як християнська держава, що, зокрема, чітко заявлено в договорі з Тріполі, укладеному 1796 року за президентства Джорджа Вашингтона, а підписаному 1797 року вже Джоном Адамсом:

Оскільки уряд Сполучених Штатів Америки жодним чином не побудований на засадах християнської релігії, оскільки він не дотримується ворожого ставлення до законів, релігії та громадських порядків мусульман та оскільки вищезначені Штати ніколи не вступали в стан війни й не здійснювали ворожих дій проти будь-якої ісламської держави, сторони договору заявляють, що ніякий привід, який впливає з релігійних переконань, не повинен порушувати гармонії у відносинах між нашими двома державами.

Уже перші слова цього уривку повинні викликати галас серед сучасного вашингтонського істеблішменту. Проте Ед Бакнер переконливо продемонстрував, що свого часу²⁴ вони не викликали жодних заперечень ні в політиків, ні в громадян.

Часто звертають увагу на парадокс, що Сполучені Штати, створені на засадах секуляризму, в наш час перетворилися на найбільш релігійну країну християнського світу, тоді як Англія, в якій існує

навіть державна церква на чолі з конституційним монархом, – одна з найменш релігійних. Мені постійно доводиться чути це питання, але я не знаю на нього відповіді. Можливо, Англія стомилася від релігії після моторошного періоду міжконфесійного насильства, під час якого протестанти й католики по черзі здобували перевагу й винищували одне одного. Інше пояснення виникає, зважаючи на той факт, що США – це країна іммігрантів. Один мій колега висловив думку, що іммігранти, втрачаючи стабільність і затишок, які їм забезпечувала розширена сім'я в Європі, шукали замітника їй у церкві, коли прибували на нову батьківщину. Це цікава гіпотеза, яку варто вивчити ґрунтовніше. Немає сумніву, що місцева церква становить важливий компонент ідентичності для багатьох американців і в певному сенсі має ознаки розширеної сім'ї.

Ще одна гіпотеза в парадоксальний спосіб пояснює релігійність Америки секулярністю її конституції. Оскільки в законодавстві США закріплена секулярність держави, у релігійній сфері фактично діють правила вільного підприємництва. Конкурентні церкви змагаються за паству (а ще більше за щедрі грошові пожертви, які від неї можна отримати), вдаючись при цьому до всього арсеналу агресивних методів комерційних компаній. Те, що допомагає продати пральний порошок, цілком добре підходить і для реклами Бога. Як наслідок, менш освіченим групам населення була нав'язана маніакальна релігійність. Натомість в Англії релігія під егідою офіційної церкви перетворилася на не більше ніж спосіб проведення вільного часу в приємній компанії з іншими, у якому навіть важко впізнати власне релігію. Цю англійську традицію на шпальтах газети «Guardian» гарно описав англіканський священник Джайлз Фрейзер, котрий паралельно викладає філософію в Оксфордському університеті. У статті з підзаголовком «Англіканська церква витруїла Бога з релігії, але більш послідовний підхід до віри тягне за собою небезпеку» він писав:

Колись сільський священик був центральною постаттю англійського громадського життя. Цей чемний дивак і любитель почаювати – завжди в начищених черевиках і з гарними манерами – втілював релігійну позицію, яка не створювала незручностей тим, хто не поділяв релігійних поглядів. Він не вибухав релігійним шалом і не намагався витрясти з вас зізнання, чи вірите ви в своє спасіння, а тим паче не закликав із кафедри нищити невірних і закладати на дорозі бомби в ім'я вищої сили²⁵.

(Відчуваєте паралелі з віршем «Наш падре» Бетджемена, який я цитував на початку першого розділу?) Головна теза Фрейзера полягала в тому, що «цей сільський священик по суті прищепив величезній масі англійців імунітет до християнства». Наприкінці статті він висловлює занепокоєння новою тенденцією в англіканській церкві, яка знову вимагає серйозного ставлення до релігії. Тому стаття завершується застереженням: «Тривожить те, що ми можемо випустити духа англійського релігійного фанатизму з клітки усталених уявлень, в якій він дрімав протягом останніх століть».

Розгул релігійного фанатизму в сьогоденній Америці нагнав би жаху в серця батьків-засновників цієї країни. Приймаємо ми чи ні парадоксальне пояснення релігійності Америки її секулярною конституцією, але батьки-засновники безсумнівно дотримувалися секуляризму й думки, що релігію не слід допускати в сферу політики. Цього достатньо, щоб зарахувати їх до потенційних противників ідеї показового розміщення Десяти заповідей у громадських місцях загальнодержавного значення. Але цікаво дізнатися, чи були серед них такі, які виходили навіть за межі деїзму. Чи можна знайти серед них агностиків або навіть переконаних атеїстів? Ось ці слова Джефферсона практично неможливо відрізнити від того, що ми сьогодні називаємо агностицизмом:

Розмови про нематеріальних істот – це балачки ні про що. Сказати, що людська душа, ангели й бог нематеріальні, означає сказати, що вони – ніщо, тобто що бога, ангелів і душі не існує. Я не бачу іншої логіки,.. яка б не затягувала в бездонну прірву марень і фантазій. Мене цілком задовольняють і достатньою мірою переймають реальні речі, щоб не терзати себе тими, які, можливо, існують, але доказів їх існування я не маю.

Крістофер Гітченз у біографічній книзі «Томас Джефферсон: Творець Америки» висловлює думку, що його герой не вірив у Бога навіть у той час, коли бути атеїстом було значно важче:

До питання, чи був він атеїстом, слід підходити обережно, пам'ятаючи про обачність, якої Джефферсон мусив дотримуватися, щоб не зруйнувати собі політичну кар'єру. Не пізніше 1787 року він писав своєму племінникові Пітеру Карру, що людина не повинна боятися відкриттів, які чекають на неї у цьому питанні. «Якщо зрештою з'ясується, що Бога немає, то бути добродішним вас спонукатимуть утіха й задоволення, що їх приносить добродішність, а також любов інших, яку вона вам забезпечить».

Особливо зворушує така порада Джефферсона, висловлена в тому самому листі до Карра:

Струсіть із себе всі страхи заподлиності, від яких плазують слабкі духом. Дозвольте розумові головувати над усім і виносьте на його суд кожен факт і кожную думку. Сміливо ставте під сумнів навіть існування Бога, бо якщо він таки існує, то йому більше припаде до вподоби повага розумних, аніж страх сліпих.

Ремарки Джефферсона на кшталт: «Християнство – найпотворніша система, з якою будь-коли стикалося людство», –

сумісні як з деїзмом, так і з атеїзмом. Те саме можна сказати про переконаний антиклерикалізм Джеймса Медісона: «Цілих п'ятнадцять століть ми випробовували правові інститути християнства. Який результат випробування? Загалом – пиха й ледарство духівництва; невігластво й догідливість мирян; забобонність, бузувірство та переслідування інакодумства в тих та інших». Схожі нотки звучать у фразах Бенджаміна Франкліна: «Маяки дають більше користі, ніж церкви», – та Джона Адамса: «Світ став би майже ідеальним, якби в ньому не було релігії». Адамс бувало виголошував цілі блискучі тиради проти християнства, зокрема: «Наскільки я розумію християнську релігію, вона була й залишається одкровенням. Але чому в результаті змішування мільйонів байок, оповідок і легенд із юдейським та християнським одкровенням виникла найкривавіша релігія в історії?» А в іншому листі, цього разу адресованому Джефферсону, він писав: «Я здригаюся, коли згадую про найбільш кричущий приклад глузу зі страждань, відомий історії, – хрест. Пригадайте, скільки лих приніс світові цей інструмент страждання!»

Хоч би ким був Джефферсон та його товариші – теїстами, деїстами, агностиками чи атеїстами, – усі вони послідовно дотримувалися секуляризму, вважаючи, що релігійні переконання президента республіки (чи їх брак) повинні залишатися його особистою справою. Попри розмаїття особистих релігійних переконань, усі батьки-засновники вжахнулися б, прочитавши відповідь Джорджа Буша-старшого журналістові Роберту Шерману на питання, чи вважає він атеїстів справжніми американськими патріотами та гідними статусу громадянина: «Ні, мені не відомі причини, чому атеїстів слід вважати громадянами чи патріотами. Уся наша країна ходить під Богом»²⁶. Якщо повірити Шерманові (на жаль, він не користувався диктофоном і жодна інша газета не продублювала інтерв'ю), уявіть, що зчинилося б, якби замість «атеїстів» стояли «юдеї», «мусульмани» або «чорні». Тепер і робіть висновки про рівень упередженості та дискримінації, з яким

доводиться стикатися американським атеїстам у наш час. Опубліковані в газеті «New York Times» «Сповіді самотнього атеїста» Наталі Ендж'єр пропонують сумний і зворушливий опис її почуття ізолюваності як атеїста в сьогоденній Америці²⁷. Проте ця ізолюваність оманлива й підживлюється старанно культивованими упередженнями. Атеїстів в Америці значно більше, ніж здається більшості людей. Як я вже згадував у вступі, американські атеїсти чисельно значно перевищують правовірних євреїв, але єврейське лобі в Вашингтоні знамените своїми зв'язками та впливами. Уявіть, чого могли б досягти американські атеїсти, якби належним чином організувалися²⁸!

Дейвід Міллс у захопливій книзі «Атеїстичний всесвіт» розповідає історію, в яку важко повірити – настільки карикатурний вигляд має в ній сліпий фанатизм поліції, – якби вона не була правдою. Щороку в рідне містечко Міллса навідувався християнський знахар, який зцілював людей за допомогою віри, влаштовуючи «чудотворний хрестовий похід». Зокрема цілитель спонукав діабетиків відмовлятися від інсуліну, а хворих на рак – від хіміотерапії, і вдаватися натомість до молитов. Керуючись голосом розуму, Міллс вирішив провести мирну демонстрацію, щоб попередити людей про небезпеку. Та він припустився помилки, пішовши до поліції, щоб розповісти про свій намір та попросити захисту від можливого нападу з боку прибічників цілителя. Перший з офіцерів, до якого він звернувся, запитав: «Ти, теє, виступати будеш за нього чи проти нього?» Коли Міллс відповів: «Проти нього», – офіцер сказав, що сам планує прийти до цілителя, а коли проходитиме повз Міллсову демонстрацію, то плюне йому в обличчя.

Міллс вирішив пошукати щастя в другого полісмена. Цей офіцер відповів, що якщо хтось із прихильників цілителя нападе на Міллса, то він заарештує саме Міллса за «намагання втрутитися в діяння Бога». Не зустрівши розуміння, Міллс повернувся додому та спробував зателефонувати в поліційну дільницю, щоб поговорити зі старшими чинами. Коли його врешті-решт з'єднали зі сержантом, той

відповів: «Іди ти до біса, друже! Ніякий полісмен не захоче захищати клятого атеїста. Щоб тобі морду розквасили». Цій дільниці бракувало не тільки володіння культурною мовою, а й елементарної людської ввічливості та почуття обов'язку. Міллс стверджує, що спілкувався того дня з сімома чи вісьмома полісменами. Усі відмовилися допомогти, а більшість відверто погрожувала йому фізичною розправою.

Схожих бувальщин про упереджене ставлення до атеїстів багато, а Марґарет Доуні з Товариства вільнодумства Великої Філадельфії веде систематичний облік таких випадків²⁹. Її реєстр інцидентів, поділених на категорії «група», «школа», «робота», «ЗМІ», «родина» та «державні органи», містить випадки переслідування, звільнення з роботи, вигнання з родини й навіть убивства³⁰. Задokumentовані нею прояви ненависті й несприйняття атеїстів переконують, що в Америці щиро атеїсту, який не приховує своїх поглядів, майже нереально перемогти на відкритих виборах. До складу Палати представників обираються 435 парламентарів, а також 100 сенаторів до Сенату. Враховуючи, що більшість із цих 535 осіб отримали добру освіту, можна зі статистичною впевненістю говорити, що значна частина з них не вірить у Бога. Тож вони брехали або приховували свої справжні переконання, щоб бути обраними. Хіба їх можна засуджувати, знаючи, до якого електорату вони зверталися? Усім добре відомо, що зізнання в атеїзмі означатиме політичне самогубство для будь-якого кандидата на посаду президента.

Такий політичний клімат сучасних Сполучених Штатів та його наслідки, поза сумнівом, приголомшили б Джефферсона, Вашингтона, Медісона, Адамса та всіх їхніх соратників. Хоч би ким вони були – атеїстами, агностиками, деїстами чи християнами, ці люди відразливо відсахнулися б від вашингтонських теократів початку ХХІ століття. Натомість їх би при-вабив секуляризм батьків-засновників постколоніальної Індії, особливо релігійного Ґанді («Я –

індуїст, я – мусульманин, я – юдей, я – християнин, я – буддист!») та атеїста Неру:

Те, що називається релігією або принаймні організованою релігією в Індії та деінде, викликає в мене відразу та осуд. Як би хотілося, щоб від неї не залишилося ані сліду. Майже завжди вона означає сліпу віру й реакціонізм, догматизм і фанатизм, забобонність, визиск і прикриття корисливих інтересів.

Таке враження, що наведений Неру опис секулярної Індії, про яку мріяв Ґанді (якби ж то він став реальністю, а не поділ країни в результаті міжконфесійної різанини), вийшов з-під пера Джефферсона:

Ми говоримо про побудову світської Індії... Дехто гадає, що вона буде ворожою до релігії. Та це відверте заблудження. Секулярність означає, що в цій державі на рівних шануватимуться всі віросповідання і всім надаватимуться рівні можливості; Індія може похвалитися довгою історією віротерпимості... У такій багатоконфесійній країні, як Індія, життєздатний націоналізм може встояти, тільки якщо триматиметься на фундаменті секулярності³¹.

Деїстичний Бог, безперечно, – це крок уперед порівняно з біблійним чудовиськом. На жаль, імовірність його існування нічим не вища ніж в останнього. Гіпотеза про Бога в будь-якій її формі надлишкова³². Крім того, гіпотеза про Бога – головний кандидат на спростування з погляду законів імовірності. Я повернуся до цього в четвертому розділі після того, як у третьому розгляну докази, які буцімто доводять існування Бога. А поки що звернімося до агностицизму та його хибної думки, нібито існування або неіснування Бога має бути закритим питанням, на яке наука ніколи не зможе знайти відповідь.

Злиденність агностицизму

Кремезний християнин, який проповідував із-за кафедри моєї старої шкільної каплиці, визнавав існування атеїзму. Атеїсти принаймні мають сміливість дотримуватися хибних переконань. Та цей проповідник не міг стерпіти агностиків: ні те, ні се, ні сич, ні сова, слабодухі, безхребетні боягузи. Частково він мав рацію, але із зовсім інших причин. У цьому самому руслі, згідно з Квентіном де ла Бедуаєром, католицький історик Г'ю Росс Вільямсон «поважав відданих вірян, а також відданих атеїстів. Зате він зневажав хитких, безхребетних посередностей, які теліпалися посередині»³³.

Позицію агностика ще можна зрозуміти, якщо бракує доказів на користь будь-якої зі сторін дискусії. У такому разі це розумна стратегія. Карл Саґан із гордістю відповів на запитання про існування позаземного життя, що в цьому питанні він агностик. Відмовившись таким чином від прямої відповіді, він почув від свого співрозмовника наступне запитання: а що він «відчуває нутром» із цього приводу? На що Саґан дав знамениту відповідь: «Я намагаюся не думати нутром. Немає нічого страшного в тому, що ви притримуєте свою думку, доки не з'являться надійні докази»³⁴. Питання про існування поза-земного життя залишається відкритим. Аргументи можна знайти як за, так і проти, але нам поки що бракує доказів, щоб вийти за межі незначних коливань імовірності то в один, то в інший бік. Агностицизм такого роду цілком прийнятний у багатьох наукових питаннях, наприклад у питанні про причини найбільшого в геологічній історії планети масового вимирання видів наприкінці пермського періоду. Можливо, його спричинило падіння метеорита на кшталт того, який пізніше змів з лиця землі динозаврів, про що ми на сьогодні вже маємо достатньо переконливі докази, щоб говорити з високою мірою впевненості. Але за цією подією могли стояти й інші причини або їх поєднання. Бути агностиком у

питанні про причини обох цих вимирань цілком розумно. А як щодо питання про існування Бога? Чи слушно займати позицію агностика щодо нього? Багато хто вважає, що однозначно так, часто висловлюючи цю думку з упевненістю, яка звучить, наче протест. Чи мають вони рацію?

Спершу нам слід виділити два види агностицизму. Перший – тимчасовий практичний агностицизм (ТПА) – це правомірна вичікувальна позиція в питаннях, на які насправді може бути однозначна відповідь, але, щоб знати її, нам поки що бракує доказів (або ми їх не розуміємо чи ще не мали часу, аби належно оцінити). ТПА – цілком розумна позиція в питанні про пермське вимирання. На нього є істинна відповідь, яку ми сподіваємося колись дізнатися, але цей час іще не настав.

Проте існує також одна версія безвихідної вичікувальної позиції, яку я називаю постійним принциповим агностицизмом (ППА). Цей вид агностицизму стосується питань, на які неможлива остаточна відповідь, хоч би скільки доказів ми зібрали, оскільки сама ідея доведення тут не спрацьовує. Ці питання існують у цілком іншій площині чи в іншому вимірі, поза зоною досяжності доказів. За приклад може правити знаменитий філософський мотив про те, чи бачите ви червоний колір так, як бачу його я. Можливо, я бачу зелений там, де ви бачите червоний або взагалі якийсь зовсім інший колір, котрий мені годі уявити. Філософи наводять це питання як таке, на яке неможлива відповідь, хоч би які нові докази з'явилися в майбутньому. Деякі науковці та інші інтелектуали переконані (надто квапливо, як на мене), що питання про існування Бога теж належить до категорії ППА. Із цього вони часто роблять нелогічний висновок, що гіпотеза про існування Бога та гіпотеза про його неіснування мають однакові шанси на істинність. Я доводитиму зовсім іншу позицію: що агностицизм у питанні про існування Бога незаперечно належить до категорії тимчасово не розв'язаних питань, тобто ТПА, незалежно від того, існує Бог насправді чи ні. Це питання входить до сфери компетенції науки, і ми здатні з'ясувати остаточну відповідь на

нього, хоч поки що мусимо вдовольнитися лише вагомими аргументи щодо того, якою ця відповідь вірогідно буде.

В історії ідей траплялися випадки, коли науковці знаходили відповідь на питання, які раніше вважалися недосяжними для людського пізнання. Знаменитий французький філософ Огюст Конт 1835 року писав про зірки: «Ми ніколи не зможемо з'ясувати їхній хімічний склад та мінералогічну будову». Але ще до того, як Конт передав ці слова паперу, Йозеф Фраунгофер почав використовувати спектроскоп для вивчення хімічного складу Сонця. У наш час спектрологи щодня спростовують думку Конта, проводячи точний хімічний аналіз складу навіть найвіддаленіших зірок³⁵. Хай там що Конт хотів сказати своїм астрономічним агностицизмом, ця історія повинна навчити нас, що слід добре подумати, перш ніж гучно заявляти про принципову нерозв'язність якоїсь проблеми. Та коли мова заходить про Бога, дуже багато філософів і науковців раді сховатися в затишку ППА, починаючи з автора терміна «агностицизм» Томаса Генрі Гакслі³⁶.

Гакслі пояснив, чому створив це слово, коли відповідав на нападки, які ним спровокував. Директор лондонського Королівського коледжу отець доктор Вейс вилив ріки зневаги на Гакслі за його «боягузливий агностицизм»:

Може, йому більше подобається називати себе агностиком, але його справжнє ім'я має значно давніше походження – він невірний, тобто безбожник. Слово «невірний» містить неприємний відтінок. Мабуть, так і повинно бути. Людині має бути неприємно, коли вона прямо говорить, що не вірить в Ісуса Христа.

Гакслі був не з тих, хто проковтнув би таку провокацію, тож 1889 року дав різку й нищівну відсіч (при цьому ні на крок не відступивши від добрих манер: зуби цього «Дарвінового бульдога» були добре відточені в словесних сутичках вікторіанської епохи).

Порвавши доктора Вейса на шматки й поховавши його прах, Гакслі нарешті повернувся до слова «агностик» і пояснив, чому його створив. Дехто, писав він

упевнений, що досягнув якогось «гнозису», тобто більш чи менш успішно розв'язав проблему існування; я ж був упевнений, що мені цього не вдалося, ба навіть, що проблема ця нерозв'язна. Маючи Гюма й Канта на своєму боці, я не вважаю, що поводитимуся самовпевнено, якщо й далі дотримуватимуся цієї думки... Поміркувавши, я вигадав відповідну назву для такої позиції – «агностик».

Далі в своєму монолозі Гакслі пояснив, що в агностиків немає ніяких переконань, навіть переконань про помилковість інших переконань.

Агностицизм у своїй суті – не переконання, а метод, який полягає в послідовному застосуванні одного принципу... Щоб досягти результату, цей принцип вимагає в процесі роздумів слухатися винятково голосу розуму, хоч би куди він вас заводив, нехтуючи при цьому будь-якими іншими міркуваннями. Якщо ж результату досягнуто, то він вимагає не вдавати, нібито отримані висновки достеменні, якщо цього наочно не продемонстровано або не можливо продемонструвати. Це і є моє агностичне віросповідання. Людині, яка дотримується його повністю й неухильно, не соромно глянути в очі всесвіту, хоч би що чекало на неї в майбутньому.

Гідні слова на вустах науковця, і покритикувати його за них непросто. Проте Гакслі, зосередившись на абсолютній неможливості доведення або спростування існування Бога, забув про градації імовірності кожної з цих альтернатив. Із того, що ми не можемо ні довести, ні спростувати існування чого-небудь, не випливає, що ймовірність його існування та неіснування однакова. Не думаю, що

Гакслі став би сперечатися зі мною. Мало того, підозрюю, що навіть коли він нібито заперечував цю думку, це був лише крок назад в одному питанні, щоб зробити два кроки вперед у іншому. Всі ми так робили хоча б раз у житті.

Наперекір Гакслі я вважаю, що існування Бога – така сама наукова гіпотеза, як і будь-яка інша. Попри складність практичної перевірки, вона належить до тієї самої категорії тимчасового практичного агностицизму, що й дискусії довкола вимирання біоти під час пермського та крейдового періодів. Існування чи неіснування Бога – це характеристика всесвіту, яку можна науково перевірити принаймні в теорії, якщо не на практиці. Якби Бог існував і захотів показати нам це, він би поставив остаточну крапку в дискусії, промовисто й недвозначно схиливши її на свій бік. Але навіть якщо його існування не буде переконливо доведено або спростовано, наявні докази та логічні міркування можуть істотно порушити рівновагу цих двох альтернатив на користь вищої імовірності однієї з них.

У такому разі розгляньмо весь спектр імовірностей, позначивши різні судження людей про існування Бога між двома протилежними полюсами, які втілюють абсолютну впевненість. Цей спектр має неперервний характер, але його можна розбити на такі сім головних позицій:

1. Переконані теїсти. На 100 % переконані в існуванні Бога. За словами Карла Юнга, їхнє кредо: «Я не вірю, а *знаю*».

2. Імовірність існування Бога надзвичайно висока, але не стовідсоткова. Це фактичні теїсти: «Не можу знати напевно, але непохитно вірю в Бога та живу відповідно до віри в його існування».

3. Імовірність вища за 50 %, але не набагато. Це фактично агностики, які тяжіють до теїзму: «Дуже вагаюся, але все-таки схиляюся до віри в Бога».

4. Імовірність дорівнює 50 %. Абсолютно безсторонні агностики: «Існування й неіснування Бога однаково ймовірні».

5. Імовірність нижче 50 %, але не набагато. Фактично агностики, які тяжіють до атеїзму: «Не знаю, чи існує Бог, але схильний сумніватися в цьому».

6. Імовірність дуже низька, але не нульова. Фактичні атеїсти: «Не можу знати напевно, але вважаю, що існування Бога дуже малоймовірне, тож я живу, виходячи з припущення, що його немає».

7. Перекоаний атеїст: «Я знаю, що Бога немає, з такою самою впевненістю, як Юнг “знав”, що він існує».

Сумніваюся, що багато людей належать до сьомої категорії, але додав її для симетрії з першою, наповненість якої висока. Сама природа віри передбачає здатність дотримуватися переконань, для яких немає достатніх розумних підстав – як це робив Юнг (він також вірив, що книги на його полиці можуть із гучним тріском самочинно вибухати). Атеїсти відкидають віру; а розум, яким вони керуються, не дає абсолютної впевненості в тому, що чогось однозначно не існує. Ось чому на практиці сьома категорія завжди майже порожня на противагу своїй протилежності – першій категорії, у якої багато непохитних прибічників. Я зараховую себе до шостої категорії, але тяжію до сьомої – у питанні про існування Бога я агностик лише тією мірою, що й у питанні про існування фей.

Наведений спектр імовірностей добре впорядковує різні варіанти ТПА (тимчасового практичного агностицизму). На перший погляд може здатися, що ППА (постійний принциповий агностицизм) можна розмістити посередині цього спектра, ідентифікувавши його з п'ятдесятивідсотковою ймовірністю існування Бога, проте ця думка помилкова. Згідно з ППА, ми взагалі нічого не можемо сказати про існування чи неіснування Бога. Агностики в дусі ППА вважають, що на це питання не може бути відповіді взагалі, тому вони відкидають саму думку про розміщення на спектрі ймовірностей. Якщо я не можу знати, чи об'єкт, який мені здається зеленим, для вас не має вигляд червоного, це не означає, що ймовірність такого варіанта дорівнює 50 %. У цьому питанні бракує змісту, щоб воно заслуговувало на кількісну оцінку ймовірності. А проте такої

помилки часто припускаються (і ми в цьому далі переконаємося), коли, вважаючи, що на питання про існування Бога в принципі не може бути відповіді, роблять висновок, нібито його існування та неіснування однаково ймовірні.

Ця характерна помилка особливо помітна в контексті вимоги підкріплювати думку доказами, яку красномовно виклав Бертран Рассел, скориставшись метафорою небесного чайника³⁷.

Багато правовірних вважають, що саме на скептиках лежить обов'язок спростовувати утверджені догми, тоді як догматики не зобов'язані нічого доводити. Вони, безумовно, помиляються. Якщо я скажу, що десь між Землею і Марсом по еліптичній орбіті навколо Сонця обертається порцеляновий чайник, ніхто не зможе спростувати моєї тези, якщо до неї додати, що надзвичайно малий розмір чайника не дозволяє побачити його навіть у наші найпотужніші телескопи. Якщо ж я, керуючись тим, що мою тезу неможливо спростувати, заявлю, що розумним людям не личить у ній сумніватися, всі подумують, що я верзу нісенітницю. Зате якби існування такого чайника згадувалося в прадавніх книгах, які щонеділі декламують як джерела священних істин та вбивають у голови дітей у школах, то скептичне ставлення до цієї заяви сприймалося б як дивацтво й підстава передати скептика до рук психіатра в нашу просвічену епоху або до вмілих рук інквізитора в давніші часи.

Не марнуватиму зусиль на таку заяву, адже ніхто в наш час, принаймні наскільки мені відомо, не поклоняється чайникам³⁸; проте, якщо доведеться, всі ми готові не вагаючись заявити, що впевнені у відсутності такого чайника на орбіті. Хоча в строгому сенсі нам слід дотримуватися чайникового агностицизму, адже ми не в змозі неспростовно довести, що небесного чайника не існує, на

практиці ми відразу стаємо на позицію *безчайниковості*, тобто заперечуємо існування чайника.

Один мій друг, вихований у юдейській традиції, досі дотримується шабату та інших юдейських звичаїв із поваги до своєї культурної спадщини, але при цьому називає себе «фей-ним агностиком». На його думку, існування Бога не більш імовірно за існування зубної феї. Жодну з цих гіпотез неможливо спростувати, і вони обидві однаково неймовірні. Він однаковою мірою а-теїст і а-феїст, хоч в обох питаннях зберігає дешицу агностицизму.

Расселів чайник можна замінити незліченною кількістю інших речей, існування яких можна уявити, але не можливо спростувати. Якось видатний американський юрист Кларенс Дарроу зазначив: «Я не вірю в Бога так само, як не вірю в матінку Гуску». Журналіст Ендрю Мюллер дотримується думки, що присвятити себе якійсь релігії «не менш дивно, ніж повірити, що світ має форму ромба, який проноситься всесвітом у клішнях двох величезних зелених лобстерів на ім'я Есмеральда й Кейт»³⁹. Філософи полюбляють обговорювати невидимого для ока, невідчутного на дотик і нечутного для слуху однорога, спростувати існування якого щороку намагаються діти в літньому таборі «Camp Quest»⁴⁰. Останнім часом в інтернеті набуло популярності божество, існування якого так само важко спростувати, як існування Ягве, – Летюче Локшинне Чудовисько, дотик макаронних щупальців якого вже відчули на собі багато людей⁴¹. Мене дуже потішила публікація та значний успіх Євангелія від Летючого Локшинного Чудовиська⁴². Я не читав його, але хіба потрібно читати благу вість, якщо знаєш, що все в ній – свята правда? До речі, як і мало статися, в Церкві Летючого Локшинного Чудовиська вже відбувся розкол – відокремилася її реформаторська гілка⁴³.

Головна думка, яку я намагався донести в наведених вище прикладах, полягає в тому, що існування вигаданих істот неможливо спростувати, але при цьому ніхто не вважає, що ймовірність їх

існування та неіснування однакова. Бертран Рассел зазначав те, що тягар доведення повинні брати на себе віряни, а не безбожники. Я ж додаю до цього, що шанси існування небесного чайника (або локшинного чудовиська, Есмеральди та Кейт, однорога тощо) не дорівнюють шансам їх небуття.

Жодна розумна людина не погодиться, щоб неможливість спростувати існування небесних чайників або зубних фей виступила вирішальним аргументом у важливій дискусії. Ніхто з нас не вважає обов'язковим спростовувати мільйони вигадок, породжених багатою або грайливою фантазією. Мені кумедно спостерігати за реакцією людей, які поцікавилися, чи я атеїст, а у відповідь почули, що вони теж атеїсти щодо Зевса, Аполлона, Амона Ра, Мітри, Ваала, Тора, Одіна, Золотого Теляти та Летючого Локшинного Чудовиська. Просто я маю в своєму атеїстичному активі на одного бога більше.

Усі ми маємо право висловлювати глибокі сумніви аж до цілковитої невіри в існування однорогів, зубних фей, богів Греції, Риму, Єгипту та Скандинавії, хоча в наш час у цьому немає потреби. А ось у випадку авраамівського Бога така потреба є, адже значна частина людей, з якими ми живемо на одній планеті, твердо вірять у його існування. Расселова аналогія з небесним чайником показала, що поширеність віри в Бога (порівняно з вірою в небесні чайники) на рівні логіки не усуває потреби в наведенні доказів, хай навіть у практичному політичному житті може здаватися інакше. У неможливості довести відсутність Бога немає нічого надзвичайного хоча б тому, що ми не можемо з абсолютною переконливістю довести неіснування будь-чого іншого. Має значення не те, чи можливо довести неіснування Бога (бо це неможливо), а те, яка *ймовірність* його існування. А це вже зовсім інша річ. Деякі припущення, які неможливо раціонально спростувати, бувають значно менш імовірними, ніж інші. Немає жодних підстав відмовлятися від оцінки ймовірності існування Бога. А тим паче підстав вважати, що оскільки його існування не можна ні

підтвердити, ні спростувати, то він існує з п'ятдесятивідсотковою ймовірністю. Усе якраз навпаки.

NOMA

Як колись Томас Гакслі робив реверанси на адресу абсолютно безстороннього агностицизму, розміщеного прямо посередині мого спектра з сімома градаціями, те саме роблять і теїсти, рухаючись із його протилежного кінця, але керуючись тими самими міркуваннями. Цим, зокрема, займається богослов Алістер Мак-Ґрат у своїй книжці «Бог Докінза: Гени, меми й походження життя». Після сумлінного й чесного огляду моїх наукових праць у нього залишився тільки один закид – незаперечний, але ганебно слабкий аргумент, що існування Бога неможливо спростувати. Читаючи сторінку за сторінкою працю Мак-Ґрата, я раз у раз писав слово «чайник» на полях тексту. Згадавши про Томаса Гакслі, Мак-Ґрат стверджував: «Набивши оскому безнадійним догматизмом теїстів і атеїстів, якому бракує адекватних емпіричних доказів, Гакслі заявив, що питання про існування Бога неможливо розв'язати за допомогою наукового методу».

Далі він у тому ж дусі цитує Стівена Джея Ґулда: «Повторю для всіх колег стомільйонний раз (від першокурсників до авторів наукових трактатів): наука просто неспроможна своїми перевіреними методами дати відповідь на питання про те, чи керує Бог природою. Ми не заперечуємо й не підтверджуємо цю тезу, а утримуємося від будь-яких коментарів про неї». Та попри впевнений і навіть повчальний тон Ґулда, чи обґрунтовує він свою тезу? Чому ми, науковці, не можемо давати науковій коментарі існуванню Бога? Або чому чайник Рассела чи Летюче Локшинне Чудовисько можна, на відміну від Бога, піддавати сумніву? Невдовзі я продемонструю, що всесвіт, яким заправляє творчий розум, істотно відрізняється від всесвіту, в якому такого керівника немає. Чому ж це питання не можна аналізувати по-науковому?

Ґулд довів мистецтво догідливості до небувалих висот в одній зі своїх найменш вдалих книг – «Скелі непорушні». На її сторінках він

вводить аббревіатуру NOMA від англійського вислову «non-overlapping magisteria», що означає «недотичні царини»:

Цариною науки є емпірика. Вона вивчає, з чого складається всесвіт (факти) і чому він побудований так, а не інакше (теорія). До царини релігії входять питання сенсу буття та моральних цінностей. Ці дві царини не перетинаються між собою, а також не вичерпують усіх тих пошуків, які веде людство (згадаймо, приміром, царини мистецтва та краси). Якщо скористатися давнім висловом, то наука займається віком скель, а релігія – скелями віків; наука вивчає, як побудовані небеса, а релігія – як потрапити на них.

Звучить переконливо, доки не вдумаєшся в ці слова. Про який такий сенс ідеться, займатися яким може тільки релігія, а наука повинна шанобливо скинути капелюха та поклонитися?

Видатний кембриджський астроном Мартін Ріс, якого я вже згадував, починає книгу «Наша космічна домівка» двома запитаннями, які претендують потрапити в категорію сенсу буття, і дає на них відповідь у дусі NOMA: «Найголовніша таємниця – чому взагалі все існує? Що вдихнуло життя у фізичні формули та створило з них реальний всесвіт? Однак такі питання виходять за межі науки – це царина філософів і богословів». Я б натомість сказав, що якщо вони виходять за межі науки, то за межами царини богослов'я вони лежать і поготів. (Сумніваюся, що філософи подякують Мартіну Рісу за те, що помістив їх у компанію з богословами.) Ба навіть хочеться піти ще далі та спитати, чи можна взагалі вважати, що в богословів є окрема царина? Я досі з усмішкою пригадую слова колишнього директора мого оксфордського коледжу, коли йому подали на розгляд кандидатуру одного молодого богослова на посаду молодшого наукового співробітника. Ознайомившись із його дисертацією, присвяченою християнському богослов'ю, директор

відреагував: «Маю дуже глибокі сумніви, чи можна це взагалі називати *предметом* дослідження».

Якими додатковими експертними знаннями порівняно з науковцями можуть богослови збагатити наше розуміння фундаментальних питань космології? В іншій своїй книзі я переказував слова знайомого оксфордського астронома, сказані у відповідь на одне з таких фундаментальних питань: «Е-е-е, це ми виходимо за межі науки. Тут я здаю справи нашому доброму другові капелану». На жаль, тоді мені не вистачило кмітливості озвучити запитання, яке я пізніше поставив у книзі: «А чому капеланові? Може, краще садівникові або кухареві?» Чому науковці демонструють таку малодушну поступливість перед амбіціями богословів у питаннях, на які останні не більше кваліфіковані відповідати, ніж самі науковці?

Є ще одне заяложене кліше (на відміну від багатьох інших, хибне), нібито наука займається питанням «як» і лише богослов'я має потрібні інструменти, щоб відповідати на питання «чому». Що ж на світі білому *належить* до категорії питань «чому»? Не кожне речення, яке починається зі слова «чому», можна до неї зарахувати. Чому однороги порожністі? Деякі питання просто не заслуговують на відповідь. Якого кольору абстракція? Який запах у надії? Навіть якщо питання сформульовано в граматично правильний спосіб, це ще не робить його змістовним і вартим серйозної уваги. Ба навіть якщо питання має реальний зміст, нездатність науки дати відповідь на нього не означає, що це до снаги релігії.

Можливо, якісь по-справжньому основоположні та змістовні питання назавжди залишаться недосяжними для науки. Але може бути, що квантова теорія вже стукає у двері незбагненого. Проте якщо наука не може відповісти на якісь фундаментальні питання, то з якого дива це має бути до снаги релігії? Припускаю, що ні кембриджський, ні оксфордський астрономи насправді не думали, що богослови знають щось більше за них, аби відповісти на питання, занадто складні для науки. Мені здається, що вони обидва просто

демонстрували запопадливу тактовність: якщо богослови ні про що не можуть сказати нічого корисного, давайте дамо їм подачку й хай ламають голови над кількома питаннями, на які ніхто не може або й не зможе відповісти. На противагу друзям-астрономам, я вважаю, що навіть подачку давати не слід. Спершу хотілося б почути обґрунтування, що богослов'я (на відміну від, скажімо, біблієзнавства) взагалі має предмет дослідження.

З іншого боку, важко не погодитися, що право науки вчити нас моральних цінностей щонайменше сумнівне. Але чи справді варто, слідом за Ґулдом, повністю передати релігії право вирішувати, що таке добро і зло? Якщо вона *більш нічого* корисного не може дати людству – це ще не підстава дозволяти їй вирішувати, що нам робити. Зрештою, якій із релігій? Тій, у лоні якої нам випадково випало вирости? Тоді до якого розділу та якої книги Біблії звертатися, адже вони далеко не одностайні в багатьох питаннях, а деякі з них – відверто огидні за будь-якими моральними мірками. Чи всі прихильники дослівного прочитання Біблії знають, що в ній вимагається смертна кара за перелюб, збирання хмизу в шабат і лихослів'я в присутності батьків? Якщо ж відкинути деякі книги, наприклад Повторення Закону та Левита (так, як пропонують усі просвітлені сучасники), постає запитання: а звідки беруться критерії, на підставі яких ми вирішуємо, які моральні цінності релігії *прийнятні*? Чи, може, краще перебрати всі віросповідання світу, доки не знайдемо такого, чиє моральне вчення нас найбільше влаштовує? Якщо так, то знову зринає питання: за яким критерієм обирати? А якщо в нас є незалежні критерії вибору релігійної моралі, то чому б не відсторонити від справ посередника й не зайнятися моральним вибором без участі релігії? До цих питань я повернуся в сьомому розділі.

Мені здається, що Ґулд не мав на увазі того, що сам же написав у «Скелях непорушних». Усі ми в тих чи тих обставинах грішили незаслуженою ввічливістю на адресу могутнього опонента, тож не бачу нічого дивного в тому, що й Ґулд не бездоганний. Він міг

умисно зробити категоричну заяву про недотичність науки до питання про існування Бога: «Ми не заперечуємо й не підтверджуємо цю тезу, а утримуємося від будь-яких коментарів про неї». Звучить вона в дусі постійного й непорушного агностицизму (ППА), і з неї випливає, що наука не може говорити навіть про ймовірність різних відповідей на питання про існування Бога. Ця надзвичайно поширена хибна думка, яку багато хто повторює, наче заклинання, при цьому не задумуючись про її зміст, втілює те, що я називаю «злиденністю агностицизму». До речі, Ґулд не належав до безсторонніх агностиків, а недвозначно схилився до фактичного атеїзму. Як можна обґрунтувати таку позицію, якщо про існування Бога не можливо нічого сказати?

З гіпотези про Бога випливає, що в нашій реальності, крім нас, існує надприродний діяч, який задумав і сотворив всесвіт, а також (принаймні згідно з деяким версіями цієї гіпотези) продовжує підтримувати його функціонування і навіть час від часу втручається в нього, здійснюючи чудеса – тимчасові порушення встановлених ним самим великих і незмінних законів. На диво чіткий виклад цієї думки знаходимо в книзі «Чи існує Бог?» Річарда Свінберна – одного з провідних богословів Британії:

Теїсти стверджують, що Бог має силу створювати, зберігати та знищувати будь-що, як велике, так і мале. Він також може приводити речі в рух чи змусити їх виконувати будь-які інші дії... Саме він змусив планети рухатися згідно з тим порядком, який відкрив Кеплер, а порох – вибухати, коли до нього підносять сірник; але він може змусити планети рухатися зовсім по-іншому, а хімічні речовини – вибухати чи ні в зовсім інших умовах, ніж ті, за яких це стається зазвичай. Бог не підпорядковується законам природи; він їх створює, а також може змінювати чи призупиняти їх дію, якщо йому заманеться.

Як усе просто! Називайте це як завгодно, але це не NOMA. І хай там що кажуть науковці, які підписуються під ідеєю про «недотичні царини», вони мають визнати, що всесвіт, який створив надприродний розумний творець, має відрізнитися від всесвіту, який з'явився без участі автора. У теорії різниця між цими двома гіпотетичними всесвітами колосальна, хоч її важко виявити на практиці. І вона підриває основи спокусливо-догідливої народної мудрості про те, що наука повинна замовкати, коли йдеться про фундаментальні питання буття. Присутність або відсутність творчого надрозуму у всесвіті – однозначно наукове питання, хай навіть на практиці (поки що) не розв'язане. Те саме стосується істинності чи хибності незліченної кількості оповідей про чудеса, за допомогою яких релігія захоплює уяву широких мас вірян.

В Ісуса був біологічний батько чи його мати на момент народження сина залишалася незайманою? Є докази чи немає, проте це строго наукове питання, яке потенційно має однозначну відповідь: так або ні. Чи підняв Ісус Лазаря з мертвих? Чи воскрес він сам через три дні після розп'яття? На всі ці питання існує відповідь, навіть якщо ми її досі не знаємо, причому строго наукова відповідь. Якщо раптом нам стануть доступні відповідні речові докази, ми зможемо за допомогою суто наукового методу встановити істину. Щоб моя думка була зрозумілішою, уявімо, що за якимось дивовижним збігом обставин археологи-судмедексперти знайшли фрагмент ДНК, який свідчить, що в Ісуса справді не було біологічного батька. Чи багато апологетів релігії відвернуться від цієї знахідки та скажуть щось на кшталт: «Яка різниця? Наукові докази не мають жодного стосунку до богословських питань. Це зовсім інша царина! Нас цікавлять тільки фундаментальні питання та моральні цінності. Ніяка ДНК чи будь-які інші наукові докази ніколи не матимуть жодного значення в цих справах»?

Смішно навіть таке подумати. Можете поставити останню копійчину на те, що якщо з'являться наукові докази їхньої позиції, богослови будуть сурмити про них до небес. Ідея NOMA популярна в

них лише тому, що зараз немає жодних доказів, які б підтверджували гіпотезу про Бога. Але тільки-но зрине мізерний натяк на докази, які підтверджують релігійні переконання, апологети релігії тишком-нишком викинуть NOMA на смітник. За винятком просунутих богословів (хоча й вони не гребують історіями про чудеса, коли треба збільшити паству своєї церкви), саме так звані чудеса спонукають більшість вірян вірити в свого Бога; а чудеса в самій своїй суті суперечать науковим законам.

Католицька церква, з одного боку, інколи апелює до NOMA, але з іншого, вважає чудеса неодмінною умовою для канонізації. Зараз на статус святого претендує покійний король Бельгії за своє ставлення до абортів. Тривають ретельні пошуки доказів того, що звернені до нього молитви зумовлюють чудодійне зцілення. Я не жартую. Так завжди роблять, коли готують канонізацію. Можу тільки уявити, наскільки ніяково почуваються через цю практику представники просунутіших кіл церкви. Чому представники кіл, які заслуговують називатися просунутими, досі залишаються в лоні церкви – для мене не менша, загадка ніж ті, над якими сушать голову богослови.

Якщо в Ґулда запитати про чудеса, він би викручувався приблизно так. Суть NOMA полягає в тому, що це обопільна домовленість. Коли релігія переступає межу й зазіхає на територію науки, нав'язуючи реальному світу свої чудеса, вона припиняє бути релігією в тому сенсі, який вкладає в це поняття Ґулд, а запропонована ним джентльменська угода втрачає чинність. Однак зверніть увагу на те, що релігію без чудес, яку захищає Ґулд, більшість теїстів на практиці не приймає. Така релігія їх би глибоко розчарувала. Якщо перефразувати коментар Аліси про книжку сестри, яку вона побачила до падіння в Диво-край: «А що за користь із Бога, який не творить чудес і не відгукується на молитви?» Згадайте дотепне означення дієслова «молитися», яке запропонував Емброуз Бірс: «Просити, щоб закони всесвіту були скасовані заради одного прохача, який сам визнає себе негідним такої честі». Деякі спортсмени вірять, що Бог дарує їм перемоги над суперниками, яких

вони вважають не менш гідними його ласки. Деякі водії переконані, що Бог приберіг для них місце на паркувальному майданчику, не давши його іншим. Теїзм такого роду надзвичайно поширений, і дуже сумнівно, щоб думку його послідовників змінило щось настільки раціональне (хай навіть лише поверхово), як NOMA.

Але давайте спробуємо піти за аргументами Ґулда та звести релігію до мінімуму, в якому немає місця втручання в функціонування всесвіту, тобто жодних чудес, ніякого особистого спілкування між Богом і нами, жодних пустощів із законами фізики та жодних набігів на територію науки. У крайньому разі – лише скромна участь у створенні початкових умов, із яких виник всесвіт із його часом, зірками, хімічними елементами, планетами та життям, тобто приблизно те, що приписують Богові деїсти. Здається, це задовільне розділення царин і така скромна й непретензійна релігія відповідає принципу NOMA, хіба не так?

Так справді може здатися. Однак я вважаю, що навіть Бог, який шанує принцип NOMA і не втручається у функціонування всесвіту, якщо бути чесним і послідовним, залишається науковою гіпотезою, хай навіть він не такий буйний і безцеремонний, як авраамівський Бог. Нагадаю свою початкову тезу: всесвіт, у якому ми єдині (хіба за винятком інших істот, чий розум також поступово еволюціонує), дуже відрізняється від всесвіту, започаткованого надприродним творцем, чиєму розумному задумові він завдячує існуванням. Згоден, що на практиці розрізнити ці два варіанти всесвіту не просто. Проте в своєму сухому залишку гіпотеза про розумного творця містить дещо дуже специфічне, що робить її абсолютно несумісною з єдиною відомою альтернативою – теорією поступової еволюції в широкому сенсі. На відміну від усіх інших підходів, теорія еволюції здатна пояснити існування утворень, імовірність появи яких за інших обставин була б практично нікчемною. За своїми наслідками цей висновок, як буде показано в четвертому розділі, можна вважати смертним вироком гіпотезі про Бога.

Великий молитовний експеримент

Цікавою, хоч і дещо сміховинною спробою дослідити феномен чудотворного впливу був великий молитовний експеримент, у якому намагалися відповісти на питання: чи допомагають молитви за хворих їхньому одужанню? За хворих заведено молитися – як приватно, так і в офіційних культових установах. Двоюридний брат Дарвіна Френсіс Гальтон був першим, хто здійснив науковий аналіз ефективності молитов за інших людей. Зокрема він відштовхувався від того факту, що кожної неділі по всій Британії всі парафіяни колективно моляться за здоров'я королівської родини. Якщо молитва справді дієва, то королівська родина повинна вирізнятися своїм добрим здоров'ям порівняно з рештою людей, за яких моляться лише найближчі й найдорожчі особи⁴⁴. Гальтон копнув це питання глибше й не виявив ніякої статистичної відмінності. Іншого він і не чекав, як і тоді, коли молився за випадковим чином обрані ділянки поля, щоб перевірити, чи ростимуть на них рослини швидше (нічого такого не спостерігалось).

Ближче до нашого часу фізик Рассел Стенард (один із трьох найвідоміших релігійних науковців Британії) підтримав вагою свого авторитету проведення експерименту, спонсорованого (хто б сумнівався?) Фондом Темплтона, з метою перевірки твердження про вплив молитви за хворих пацієнтів на їх одужання⁴⁵.

Належна процедура вимагає, щоб експеримент проводився наосліп, і цієї вимоги було дотримано. Пацієнтів випадковим чином розділили на дві групи: експериментальну (за яких молилися) та контрольну (за них не молилися). Ні пацієнти, ні лікарі, ні родичі, ні дослідники під час експерименту не знали, за кого саме читаються молитви. Особи, перед якими стояло завдання читати молитви, звісно, знали імена пацієнтів, за яких молилися, бо інакше молитви були б безадресними, але їм повідомили лише ім'я та першу літеру

прізвища. Для Бога цього мало бути достатньо, щоб правильно ідентифікувати ліжко в лікарняній палаті.

Уже сама ідея такого експерименту напрошується на висміювання, яким цей проект і був щедро винагороджений. Я не чув, щоб Боб Ньюгарт спародіював його в одному зі своїх комедійних скетчів, але мені так і чується його голос:

Що ти кажеш, Господи? Не можеш зцілити мене, бо я потрапив у контрольну групу?.. Ах, розумію: молитов моєї тітоньки недостатньо. Але ж, Господи, у сусідній палаті лежить містер Еванс... Що ти говориш, Господи?.. Містер Еванс отримав тисячу молитов за день? Але ж, Господи, містер Еванс не має тисячі друзів... Вони ж називали його просто «Джон Е.» – звідки тобі, Господи, знати, чи не мали вони на увазі Джона Елсворті? ...Авжеж так, ти скористався своїм всезнанням, щоб зрозуміти, про якого Джона Е. йдеться. Але, Господи...

Якщо ж без насмішок, то група дослідників під керівництвом доктора Герберта Бенсона, кардіолога з Медичного інституту душі й тіла, розташованого під Бостоном, не побоялася такого виклику, доблесно освоївши 2,4 мільйона доларів Фонду Темплтона. Ще до того в прес-релізі Фонду цитувалася заява доктора Бенсона, що «в медичних установах зростає кількість доказів ефективності молитви за здоров'я хворого». Отже, дослідження доручили правильній людині, не отруєній духом скепсису. Команда доктора Бенсона регулярно обстежувала 1802 пацієнтів, які лежали на стаціонарі в шести лікарнях і перенесли операцію з коронарного шунтування. Їх розбили на три групи. За пацієнтів першої групи читалися молитви, але вони про це не знали. Друга група була контрольною – за них не молилися, і вони теж про це не знали. Нарешті, за пацієнтів третьої групи молилися з їх відома. Перші дві порівнювалися для з'ясування ефективності молитви, а на третій перевірявся можливий психосоматичний вплив знання пацієнтів про те, що за них моляться.

Молитви читали парафіяни трьох церков: по одній у Міннесоті, Массачусетсі та Міссурі. Усі вони розташовані далеко від лікарень. Учасники молебнів знали ім'я та першу літеру прізвища кожного пацієнта, за якого молилися. Крім того, в експериментах важливо, щоб дії були стандартизовані, тому всіх їх просили додати до молитви однакову фразу: «За успішну операцію та швидке й повне одужання без ускладнень».

Результати експерименту, опубліковані в «American Heart Journal» за квітень 2006 року, свідчили самі за себе. Жодної різниці між пацієнтами, за яких молилися і за яких не молилися, виявлено не було. Хто б міг подумати! Натомість була зауважена відмінність між тими, хто *знав*, що за них моляться, і тими, хто не знав, проте не така відмінність, як очікувалося. Ті, хто знав, що за них читаються молитви, пережили значно більше післяопераційних ускладнень, ніж інші. Мабуть, Бог розгнівався через цей безглуздий експеримент і захотів продемонструвати своє несхвалення. Найімовірніше ж, що пацієнти, які знали про молитви за себе, зазнавали додаткового стресу через так звану «акторську тривогу», як написали у звіті. Один із науковців доктор Чарльз Бетей пояснив: «Їх гризли сумніви: невже мої справи настільки кепські, що потрібні молитви?» Чому б пацієнтам, які зазнали післяопераційних ускладнень, бо знали, що за них моляться, не подати колективний позов на Фонд Темплтона з вимогою компенсації? Це було б цілком у дусі сучасного суспільства, одержимого судовими позовами.

Не дивно, що проти експерименту виступили богослови, мабуть, стривожившись, що він дасть підстави для насмішок над релігією. Оксфордський богослов Річард Свінберн після провального завершення експерименту розкритикував його на тій підставі, що Бог відгукується тільки на ті молитви, за якими стоять вагомі мотиви⁴⁶. Молитва за ту чи іншу особу тільки на тій підставі, що так випав жереб, закладений у програму сліпого експерименту, не вважається вагомим мотивом. Бог розкусив цей виверт – саме цю думку я вклав у вигадану мною сатиру Боба Ньюгарта, і Свінберн

цілком очікувано нею скористався. Проте деякі інші думки Свінберна йдуть далі сатири. Уже не вперше він намагається обґрунтувати страждання у світі, якими керує Господь:

Страждання дають мені можливість проявити мужність і витривалість. Вони створюють вам нагоду продемонструвати співчуття і полегшити мій біль. А для суспільства це можливість обдумати, чи слід вкладати великі гроші у пошук ліків від тієї чи іншої недуги... Бог добрий і співчуває нашому болю, але найбільше його турбує, щоб кожен із нас демонстрував терпіння, співчуття і щедрість, виховуючи в собі праведні якості характеру. Деяким людям вкрай потрібно захворіти, щоб стати кращими, тоді як іншим вкрай потрібно захворіти, щоб поставити важливий життєвий вибір перед іншими. Лише в такий спосіб можна змусити деяких людей зробити серйозний вибір, якого роду людиною вони хочуть бути. Ще для інших хвороба може й не бути настільки потрібною.

Цей гротескний зразок мислення, яке неможливо викоренити з голови богословів, нагадав мені про одну мою телевізійну дискусію зі Свінберном та нашим оксфордським колегою професором Пітером Еткінсом. На якомусь етапі розмови Свінберн спробував обґрунтувати Голокост тим, що він давав євреям чудову нагоду проявити мужність і шляхетність. Тоді Пітер Еткінс не стримався і пробурчав: «А щоб тобі горіти в пеклі!»⁴⁷

Ще далі в статті Свінберна натрапляємо на інший типовий приклад богословської логіки. Він цілком слушно зазначає, що якби Бог хотів продемонструвати своє існування, то знайшов би промовистіший спосіб, ніж розходження в статистичних показниках пацієнтів контрольної та експериментальної груп. Якби Бог існував і хотів нас у цьому переконати, то «наповнив би світ надзвичайними чудесами». І тут Свінберн дістає свій шедевр: «Але доказів існування Бога й без того багато, а якщо їх стане забагато, це може нашкодити

нам». Забагато доказів можуть нашкодити нам! Вчитайтеся ще раз. *Забагато доказів можуть нашкодити нам*. Річард Свінберн недавно пішов на пенсію з найпрестижнішої професорської посади з богослов'я у Британії і залишається членом Британської академії. Якщо вам потрібен богослов, то не знайдете більш титулованого. Мабуть, краще обійтися без богослова.

Він не єдиний, хто відмовився визнавати провальний експеримент. Отцеві Реймонду Лоренсу газета «New York Times» щедро відвела місце поруч із редакційною статтею, щоб він пояснив, чому серйозні релігійні лідери «зітхнули з полегшенням», коли експеримент не продемонстрував впливу молитви⁴⁸. Цікаво, яку б пісеньку він заспівав, якби дослідження Бенсона таки підтвердило силу молитви? Та навіть якби його пісенька не була іншою, то решта пасторів і богословів не змарнували б такої нагоди. Стаття отця Лоренса найбільше запам'яталася таким одкровенням: «Нещодавно колега розповів мені про одну набожну, добре освічену жінку, котра звинуватила лікаря в недогляді під час лікування її чоловіка. В останні дні чоловікового життя, за її словами, лікар не спромігся помолитися за нього».

Інші богослови підхопили мотив апологетів NOMA, заявляючи, що проведене дослідження молитви – просто викидання грошей на вітер, адже надприродні сили в своїй суті недосяжні для науки. Проте навіть сам Фонд Темплтона, виділивши кошти на фінансування проекту, тим самим цілком слушно визнав, що гіпотетична сила молитви принаймні в теорії входить у компетенцію науки. Сліпий експеримент над нею можна провести – і його було проведено. Зрештою, він міг дати й позитивний результат. А якби так сталося, можете уявити, щоб бодай один апологет релігії відкинув його на тій підставі, що наукові дослідження не мають значення у релігійних справах? Звичайно, ні.

Не варто й говорити, що негативні результати експерименту не похитнуть віри правовірних. Духовний лідер молитовного дому Міссурі Боб Барт, під керівництвом якого читалися молитви в рамках

експерименту, заявив: «Людина з вірою в серці скаже, що це цікаве дослідження, але ми молимося віддавна й бачили на власні очі, що молитва допомагає, що вона працює. Просто дослідження моління та духовного життя поки що перебуває на зачатковій стадії». О так, звісно: ми знаємо зі своєї *віри*, що молитва працює, тому якщо емпіричні докази цього не підтвердили, слід набратися терпіння і шукати далі, доки не отримаємо потрібного результату.

Еволюціоністська школа імені Невілла Чемберлена

Можливо, науковці, які дотримуються принципу NOMA (непідвладності гіпотези про Бога науковій перевірці), керуються ще одним прихованим мотивом – специфічно американськими політичними реаліями, в яких велику загрозу для суспільства становить популістський креаціонізм. У деяких частинах Сполучених Штатів наука зазнає сильного тиску з боку добре організованої та фінансованої опозиції з впливовими політичними зв'язками, яка накидається в першу чергу на викладання теорії еволюції в навчальних закладах. Побоювання науковців зрозуміти можна: більшість коштів, які виділяються на наукові дослідження, надходять від держави, а виборні посадовці мусять відповідати на запити як освіченої, так і неосвіченої частини електорату.

У відповідь на небезпеку з'явилися організації, які лобіюють теорію еволюції. Найпомітнішу роль серед них відіграє Національний центр наукової освіти (НЦНО) під керівництвом невідомого захисника науки Юджені Скотт, котра недавно опублікувала книгу «Еволюція проти креаціонізму». Одне з головних політичних завдань НЦПО – налагодити зв'язки та організувати «розумну» частину релігійної аудиторії – церковних діячів, яких не лякає теорія еволюції і які вважають її недотичною до своєї віри (або навіть корисною для неї). Еволюційне лобі намагається апелювати до духівництва, богословів та неортодоксальних вірян, котрих хвилює, що креаціонізм шкодить репутації релігії. Один зі способів досягти порозуміння з ними – підтримувати принцип NOMA, щоб переконати, що наука зовсім не становить для них загрози, оскільки повністю відірвана від релігійних питань.

Ще один яскравий представник напрямку, який можна назвати «еволюціоністською школою імені Невілла Чемберлена», – філософ

Майкл Рус. Цей невтомний борець проти креаціонізму⁴⁹ брав участь у баталіях на сторінках періодичних видань та в судовій залі. Він стверджує, що дотримується атеїзму, але в статті, опублікованій у журналі «Playboy», заявляє:

Нам, прибічникам науки, слід засвоїти одну річ: ворог нашого ворога – наш друг. Дуже часто еволюціоністи завдають образ потенційним союзникам. Особливо до цього схильні світські еволюціоністи. Атеїсти витрачають більше часу, щоб розтоптати прихильних до них християн, ніж на боротьбу з креаціоністами. Коли папа Іван Павло II написав звернення, у якому підтримував дарвінізм, Річард Докінз назвав його лицеміром, який приховує свої справжні погляди на науку, і заявив, що краще папа був би щирим ортодоксом.

Із суто тактичного погляду я розумію поверхову аналогію, яку проводить Рус між боротьбою проти креаціонізму та війною проти Гітлера: «Вінстону Черчиллю та Франкліну Рузвельту не подобався ні Сталін, ні комунізм. Але, борючись проти Гітлера, вони збагнули, що мусять співпрацювати з Радянським Союзом. Так само й еволюціоністи всіх течій повинні спільними зусиллями боротися з креаціонізмом». Але я все-таки стою на боці мого колеги з Чикаго генетика Джеррі Койна, котрий відзначив, що Рус

не розуміє природи цього конфлікту. Це не просто зіткнення теорії еволюції з креаціонізмом. Із погляду науковців на кшталт Докінза та Вілсона [знаменитого гарвардського біолога Едварда Осборна Вілсона], триває справжня війна між раціоналізмом і забобонністю. Наука – лише одна з форм раціоналізму, а релігія – найпоширеніша форма забобонності. Креаціонізм – лише вершина великого айсберга, якого вони вважають своїм ворогом – релігії. Якщо релігія може існувати без креаціонізму, то креаціонізм без релігії приречений⁵⁰.

Мене об'єднує з креаціоністами тільки одна річ. На відміну від «школи Чемберлена», ми, як і вони, не панькаємося з ідеями на зразок NOMA та її недотичних царин. Замість того, щоб поважати недоторканність наукового терену, креаціоністи ні від чого не отримують більшого задоволення, ніж від топтання своїми брудними чоботями по доглянутих грядках науки. До того ж вони не гребують брудними методами. Юристи, які представляють інтереси креаціоністів на судових процесах в американській провінції, спеціально вишукують еволюціоністів, котрі відкрито стоять на позиціях атеїзму. На своєму гіркому досвіді знаю, що моє ім'я використовували таким чином. Ця тактика часто спрацьовує, оскільки серед набраних випадковим чином присяжних неодмінно будуть особи, яким змалечку вбивали в голову, що атеїсти – це дияволи в плоті та крові, не кращі за педофілів або «терористів» (сьогоденні відповідники салемиських відьом та маккартистських «комуняк»). Будь-який юрист креаціоністів, якому вдасться притягнути мене на місце свідка, блискавично заручиться прихильністю присяжних, лише запитавши мене: «Чи спонукало вас знання теорії еволюції стати атеїстом?» Мені доведеться чесно відповісти «так», і наче за помахом чарівної палички я втрачу прихильність присяжних. Хоч із юридичного погляду правильно було б відповісти так: «Мої релігійні переконання або їх відсутність – це моя приватна справа, яка жодним чином не пов'язана з цим судовим процесом та з моєю науковою діяльністю», – але я не можу так кривити душею, а чому саме – розповім про це в четвертому розділі.

Журналістка газети «Guardian» Мадлен Бантінг написала статтю під назвою «Чому прибічники “розумного задуму” мають подякувати Богу за Річарда Докінза»⁵¹. Вона жодним словом не згадує про інших осіб, із якими консультувалася, крім Майкла Руса, тому можна припустити, що над цією статтею витає його дух⁵². У відповідь Ден Деннетт влучно процитував дядечка Рімуса:

Кумедно, що двоє британців – Мадлен Бантінг і Майкл Рус – потрапили в одну з найвідоміших в американському фольклорі пасток (стаття «Чому прибічники “розумного задуму” мають подякувати Богу за Річарда Докінза» від 27 березня). Коли лис нарешті спіймав Братика Кролика, той почав благати: «Роби зі мною, що хочеш, Братику Лисе, лише, будь ласка, не кидай мене в той терновий кущ», – де він зрештою опинився цілим і неушкодженим, коли лис вирішив вчинити йому на зло. Коли американський пропагандист Вільям Дембскі уїдливо звернувся до Річарда Докінза, дякуючи йому за багаторічну працю на благо вчення про розумний задум, Бантінг і Рус ухопилися за цю ідею! «Ой, Братику Лисе, твоє щире визнання, що еволюційна біологія відкидає ідею творця, ставить під сумнів викладання біології в науковому класі, адже її викладання порушує відокремлення церкви від держави!» Усе правильно. Також треба відмовитися від фізіології, яка вважає неможливим непорочне зачаття...[53](#)

Це саме питання (разом зі ще однією згадкою про Братика Кролика й терновий кущ) обговорюється у дотепному блозі «Pharyngula», який веде біолог Пол Захарі Маєрз[54](#).

Я не стверджую, нібито мої колеги з угодовського табору кривлять душею. Хтось із них щиро вірить у NOMA, хоч у мене постійно напрошується питання, чи достатньо добре вони осмислили цей принцип і як розв'язують у своїх головах характерні для нього внутрішні суперечності. Немає сенсу зараз далі заглиблюватися в це питання, але всім, хто хоче зрозуміти публічні заяви науковців на релігійні теми, не слід забувати про їх політичний контекст: запеклу війну культур, яка роздирає сучасну Америку. Про угодовство в душі NOMA ми ще поговоримо в останньому розділі. А зараз я повернуся до агностицизму та можливих шляхів подолання нашого незнання та суттєвого зниження невизначеності в питанні про існування чи неіснування Бога.

Маленькі зелені чоловічки

Давайте припустимо, що Бертран Рассел у своїй метафорі говорить не про небесний чайник, а про позаземне *життя* – те саме, яке змусило Карла Саґана відмовитися думати нутром. Як я вже писав, ми не можемо відкинути можливість його існування, тож єдиною по-справжньому раціональною позицією в цьому питанні залишається агностицизм. Але гіпотеза про його існування вже більше не спекулятивна. Хоч ми не можемо наперед вгадати, в який бік у кінцевому підсумку схиляться терези, але маємо підстави у вигляді часткових доказів для цікавої дискусії та складання списку потенційних доказів, які зменшать нашу невизначеність. Ми б не тямили себе від люті, якби уряд виділив величезні кошти на будівництво телескопів із єдиною метою – знайти чайники, які обертаються навколо Сонця. Але з розумінням ставимось до видатків на програму SETI, тобто пошук позаземного розуму, в рамках якої здійснюється обстеження космосу радіотелескопами з метою виявлення сигналів, створених розумними істотами.

Я повністю підтримую Карла Саґана за відмову керуватися «нутром» у питанні позаземного життя. Крім цього, Саґан тверезо оцінив, що нам потрібно, щоб розрахувати ймовірність його існування. Для початку можна просто перелічити потрібні нам величини, яких ми ще не знаємо, як у знаменитому рівнянні Дрейка, яке Пол Дейвіс назвав просто зібранням імовірностей. Згідно з цим рівнянням, щоб вирахувати кількість цивілізацій, які незалежно розвинулися у всесвіті, потрібно помножити сім величин: кількість зірок, кількість землеподібних планет, яка припадає на кожну зірку, та ймовірність трьох подій, які я не буду розписувати докладно, оскільки ведуть лише до того, що всі вони нам не відомі або розраховані в межах великого інтервалу похибки. Коли всі ці частково або повністю невідомі нам величини перемножити, отриманий добуток – гіпотетична кількість позаземних цивілізацій –

матиме похибку такого колосального розміру, що агностицизм здасться не тільки доречною, а й навіть єдиною допустимою позицією в цьому питанні.

Про деякі величини з рівняння Дрейка зараз відомо вже більше, ніж 1961 року, коли воно з'явилося. На той час науковці знали про існування тільки однієї системи планет, які обертаються навколо центральної зірки, – нашої сонячної системи, а також про її мініатюрні локальні версії у вигляді супутникових систем Юпітера та Сатурна. Найкращі оцінки кількості орбітальних систем у всесвіті базувалися на теоретичних моделях та неформальному «принципі посередності», винесеному з гірких уроків історії, пов'язаних з іменами Коперника, Габбла та інших: немає нічого надзвичайного в тому конкретному місці всесвіту, в якому нам випало жити. На жаль, принцип посередності розходиться з «антропним принципом» (див. четвертий розділ): якби наша сонячна система справді була єдиною у всесвіті, то саме на ній нам як істотам, здатним замислюватися над такими питаннями, довелося б жити. Сам факт нашого існування заднім числом робить це місце надзвичайно унікальним.

Проте сучасні оцінки поширеності сонячних систем уже не потребують принципу посередності; для цього є прямі емпіричні дані. Спектроскоп – бич контівського агностицизму – знову прийшов на поміч. Наші телескопи ще недостатньо потужні, щоб безпосередньо спостерігати планети навколо інших зірок. Проте розташування зірки змінюється під впливом сили тяжіння навколишніх планет, які обертаються довкола неї, а спектроскоп може вловлювати доплерівське зміщення частоти у спектрі випромінювання зірки – принаймні, якщо планета, що викликає зміщення, достатньо велика. На момент, коли я пишу ці рядки, цей метод дозволив виявити 170 екзопланет, які обертаються навколо 147 зірок⁵⁵, але ця цифра, без сумніву, збільшиться на той час, коли ви читатимете мою книгу. Поки що виявити можна тільки масивні «юпітери», оскільки лише їхнього розміру достатньо, щоб вивести зірку в зону чутливості сучасних спектроскопів.

Отже, ми зуміли покращити принаймні кількісну оцінку однієї з раніше невідомих величин рівняння Дрейка. Цього вже достатньо, щоб помітно, хоч і частково, розвіяти агностицизм щодо кінцевого результату рівняння. Ми досі залишаємося агностиками в питанні про позаземне життя, але вже на дещицю менше, тому що на цю дещицю скоротили своє незнання. Наука може поступово розвіювати агностицизм того стибу, який із надривом обґрунтовував Гакслі, і спростовувати думку про неперевірюваність гіпотези про Бога. Я стверджую, що, попри політкоректність Гакслі, Ґулда та багатьох інших, гіпотеза про Бога навіки й принципово не перебуває за межами компетенції науки. Як у випадку будови зірок (усупереч Конту) та ймовірності існування життя на навколосоряних планетах, наука в змозі здійснювати принаймні ймовірнісні рейди на територію агностицизму.

У формулюванні гіпотези про Бога я використав слова «надлюдський» і «надприродний». Щоб зрозуміти різницю, уявіть, що радіотелескоп проекту SETI вловив сигнал із далекого космосу, який недвозначно свідчить, що ми не самі у всесвіті. До речі, не так просто окреслити критерії сигналу, який може переконати нас, що має розумне походження. Це питання доречно сформулювати навпаки. Що ми можемо зробити умисно, щоб повідомити про своє існування позаземним слухачам? Ритмічне пульсування не підійде. Радіоастроном Джоселін Белл Бернелл, першовідкривач пульсарів, 1967 року була вражена їхньою 1,33-секундною періодичністю настільки, що жартома назвала їхній сигнал LGM (скорочення від англ. «маленькі зелені чоловічки»). Пізніше на іншій ділянці неба вона виявила другий пульсар з іншою періодичністю сигналу, з чого стало зрозуміло, що ніякі чоловічки їх не відправляють. Рівномірні ритми можуть виникати з багатьох різних явищ, які не мають зв'язку з розумом: від погойдування гілки до крапання води, від часових затримок у саморегульованих контурах зворотного зв'язку до обертання небесних тіл навколо осі та по орбіті. У нашій галактиці вже виявлено понад тисячу пульсарів. Вважається, що всі вони

являють собою нейтронну зірку, яка, обертаючись, випромінює потік вузькоспрямованих радіохвиль, наче пробісковий маяк. Важко навіть уявити, щоб зірка оберталася навколо осі за лічені секунди (що було б, якби наш день тривав не 24 години, а 1,33 секунди?), але майже все, що нам відомо про нейтронні зірки, уявити важко. Головне те, що феномен пульсара сьогодні вважають продуктом простої фізики, а не розумної діяльності.

Отже, ритмічність не допоможе нам розповісти принашклому всесвіту про існування нашого розуму. Як варіант часто пропонують скористатися простими числами, оскільки важко уявити суто фізичний процес, який міг би їх згенерувати. Хай за допомогою простих чисел чи інших критеріїв, але уявіть, що проект SETI знайшов неспростовні докази існування позаземного розуму, після чого розпочалася масштабна передача знань і досвіду приблизно так, як описано в науково-фантастичних романах «А» означає Андромеда» Фреда Гойла та «Контакт» Карла Саґана. Як ми відреагуємо на цю подію? Цілком зрозумілою реакцією буде щось на кшталт поклоніння, адже цивілізація, здатна передавати сигнал на таку величезну відстань, значно випереджає нас у розвитку. Навіть якщо вона не дуже випереджала нас у момент відправлення сигналу, колосальна відстань між нами дозволяє припустити, що на момент прийому сигналу вона попереду нас уже на цілі тисячоліття (якщо, звісно, не загинула, як часто буває).

Незалежно від того, дізнаємося ми про них чи ні, є значна ймовірність існування позаземних цивілізацій, які досягли надлюдського рівня і чиї можливості перевершують навіть те, що богослови приписують богам. Їхні технічні досягнення можуть здатися нам настільки ж надприродними, як наші сучасні – середньовічному селянинові, перенесеному в XXI століття. Уявіть його реакцію на ноутбук, мобільний телефон, водневу бомбу або гігантський авіалайнер. Артур Кларк так сформулював свій Третій закон: «Будь-яка достатньо розвинена технологія не відрізняється від магії». Наші технологічні дива здаватимуться стародавнім людям

не меншими чудесами, ніж історії про розступання води перед Мойсеєм чи Ісусове ходіння по воді. Чужинці, чий сигнал уловив SETI, будуть для нас такими самими богами, як наші місіонери були (незаслужено скориставшись цим) у суспільствах із кам'яними технологіями, коли прибували туди зі своїми рушницями, телескопами, сірниками й таблицями, які дозволяли прогнозувати затемнення з точністю до секунди.

Як же тоді відрізнити найрозвиненіших чужинців від богів? Чи є різниця між надлюдським і надприродним? Так, є. І дуже принципова для головної ідеї цієї книги. Ключова відмінність між богами та богоподібними інопланетянами полягає не в їхніх ознаках, а в їхньому походженні. Організми, які досягли достатнього рівня складності, щоб стати розумними, можуть сформуватися тільки в результаті еволюційного процесу. Хоч як вони нагадуватимуть нам богів на момент зустрічі, вони не були такими з самого початку. Деякі письменники-фантасти, наприклад Деніел Ґалує у романі «Світ-підробка», вже припускали, що ми живемо в комп'ютерній програмі-симуляції, створеній значно розвиненішою цивілізацією (досі не знаю, як це спростувати). Проте розробники програми самі мали з'явитися звідкись. Закони ймовірності не припускають, щоб вони зненацька вигулькнули в своєму теперішньому стані, не маючи простіших попередників. Мабуть, своїм існуванням вони завдячують якійсь (ще не знаній нам) формі дарвінівської еволюції: своєрідному самопідйомному крану, а не «небесному гаку», якщо скористатися термінологією Деніела Деннетта⁵⁶. Усі «небесні гаки», зокрема всі боги, – це лише магичні заклинання. Вони не дають справжньої пояснювальної користі й часто потребують більше пояснень, ніж самі пояснюють світ. А «крани» – це пояснювальні засоби, які справді багато що пояснюють. Природний добір – це кран-чемпіон усіх часів. Він підняв життя з його первинної простоти до запаморочливих висот складності, краси та позірної продуманості, яка досі спантеличує нас. Про це піде мова в четвертому розділі «Чому Бога майже напевно немає». Але перш ніж перейти до мого

головного мотиву не вірити в існування Бога, вважаю за потрібне спростувати ствердні аргументи, якими на різних етапах історії апологети релігії підкріплювати гіпотезу про його існування.

3

Докази існування Бога

Посади професора богослов'я не повинно бути в нашому закладі.

Томас Джефферсон

Як богослови, так і прості прибічники самими ними ж означеного «здорового глузду» протягом багатьох століть збирали та впорядковували докази існування Бога.

«Докази» від Томи Аквінського

П'ять «доказів», наведених у XIII столітті Томою Аквінським, насправді не доводять нічого, а їх безпідставність продемонструвати досить легко, хай навіть зважитися на цей крок не просто, враховуючи авторитет цього богослова. Перші три з них просто трьома різними способами повторюють ту саму думку, тому їх можна розглядати як один. У всіх трьох Тома покликається на нескінченний ланцюжок питань, у якому відповідь на одне питання породжує наступне питання і так до нескінченності.

1. *Першорушій*. Ніщо в світі не рухається, поки до нього не буде докладено рушійну силу. Ставлячи одне за одним питання про рушійну силу всіх речей, ми отримуємо довжелезний ланцюжок питань, який матиме початок, тільки якщо існує Бог. Щось повинне було дати початковий поштовх, і це «щось» ми називаємо Богом.

2. *Безпричинна причина*. Ніщо в світі не спричинює саме себе. У кожного явища є своя причина, яка йому передує. Так ми знову отримуємо довгий ланцюжок питань, який переривається лише тоді, коли досягається першопричина, яку ми називаємо Богом.

3. *Космологічний доказ*. Був час у минулому, коли фізичні об'єкти не існували. А оскільки вони існують зараз, то мало існувати щось нефізичне, що покликала їх до життя. Це і є Бог.

У всіх трьох випадках Тома покликається на нескінченний ланцюжок питань, які передбачають одне одного, і стверджує, що всі ці ланцюжки починаються з Бога. Абсолютно не зрозуміло, з чого він узяв, що перед Богом немає інших елементів ланцюжка. Але навіть якщо дозволити собі сумнівну розкіш вигадати початковий пункт нескінченного ланцюжка питань і для зручності дати йому назву,

немає жодних підстав приписувати цьому початковому пункту ті якості, якими зазвичай наділяють Бога: всемогутність, всезнання, доброту, творче мислення, а тим паче такі людські атрибути, як чутливість до благань, прощення гріхів та читання найпотаємніших думок. До речі, логіки зауважили, що всезнання і всемогутність – несумісні ознаки. Якщо Бог обізнаний з усім, він повинен знати наперед, як втручатиметься у земні справи, щоб змінити перебіг історії, користуючись своєю всемогутністю. Але це означає, що він не може змінити своїх планів щодо втручання, а отже, він не всемогутній. За мотивом цього прихованого парадокса Карен Овенз написала потішний віршик:

А чи здатен Бог-усезнавець,
Знаючи майбутнє бездоганно,
Своїм всесиллям звести нанівець
Усе, що задумає завтра спонтанно?

Повертаючись до нескінченного ланцюжка питань та безпідставності звернення до Бога, щоб ланцюжок перервати, чи не було б ощадливіше вигадати «сингулярність Великого вибуху» або якесь інше нове фізичне поняття? Назвавши його Богом, ми в кращому разі не отримуємо жодної користі, а в гіршому – збиваємо себе на небезпечні манівці. Едвард Лір в одному зі своїх безглузвих рецептів так пропонує готувати «крихотні котлети»: «Запасіться шматком яловичини і, посікши його на найдрібніші частини, посічіть ще разів вісім-дев'ять». Деякі нескінченні ланцюжки все-таки мають природний початок. Наприклад, науковців здавна цікавило, що буде, якщо розрізати шматок золота на найменші можливі шматочки. Чому не можна розрізати ще раз навпіл кожен із них, щоб отримати ще крихітніші крупинки? Тому що прогресивне розрізання в цьому випадку наштовхується на остаточну межу – атом. Найкрихітніший

можливий шматочок золота – це ядро, яке складається з 79 протонів і трохи меншої кількості нейтронів, навколо якого рояться 79 електронів. Якщо «розрізати» цілісний атом золота, то отриманий результат уже не буде золотом. Тобто атом становить природну межу для неперервного розрізання речовини за рецептом «крихотних котлет». Аж ніяк не samozрозуміло, що природним початком ланцюжків Томи Аквінського є Бог. І це ще м'яко сказано, як побачимо далі. Тепер же продовжимо розгляд його доказів.

4. *Доказ найвищої міри.* Ми знаємо, що все в світі різниться за мірою прояву тієї чи іншої якості. Наприклад, за мірою доброти або досконалості. Ми можемо уявити ці рівні тільки через їх співвіднесення з максимальним значенням. Оскільки люди можуть бути як добрими, так і поганими, то максимальне значення доброти задається не ними. Таким чином, повинен існувати якийсь інший носій максимального значення, який виступає еталоном досконалості. Цей максимум ми називаємо Богом.

Це був доказ? Так само можна сказати, що люди різняться за мірою смердючості. Ми їх можемо порівнювати лише через зіставлення з досконалим максимумом смердючості, який тільки можна уявити. А отже, повинен існувати незрівнянний, абсолютний смердюк, якого ми називаємо Богом. Замініть цю ознаку будь-якою іншою, за якою можна порівнювати, і отримаєте такий самий безглуздий висновок.

5. *Телеологічний доказ, або доказ про наявність задуму.* Речі, які існують у світі, а особливо живі істоти, мають такий вигляд, наче їхню будову добре продумано. Ніщо з відомого нам не видається продуманим, якщо його не було задумано. А отже, повинен існувати творець, який їх задумав і якого ми називаємо Богом⁵⁷. Сам Тома проводив аналогію зі стрілою, яка летить у мішень, але ще краще йому підійшов би сучасний приклад зенітної ракети з системою

теплого самонаведення.

Аргумент про наявність задуму – єдиний, який досі широко використовується і багатьом здається убивчим за своєю переконливістю. Під його вплив потрапив навіть молодий Чарльз Дарвін, коли під час навчання в Кембриджському університеті прочитав «Природниче богослов'я» Вільяма Пейлі. На превеликий жаль для останнього, зрілий Дарвін не залишив від цієї книги каменя на камені. Навряд чи в історії можна знайти інший приклад більш нищівного роз-грому популярних уявлень силою логічних аргументів, ніж спростування Дарвіном доказів про наявність задуму. І ста-лося це, як грім серед ясного неба.

Завдяки Дарвіну сьогодні вже не заведено говорити, нібито все, що має вигляд продуманого, було задумане творцем. Еволюція шляхом природного добору вміє блискуче маскуватися під задум, коли створює організми надзвичайної складності та вишуканості. Серед її найвидатніших псевдозадумів – нервові системи, які, крім своїх інших скромніших можливостей, здатні породжувати цілеспрямовану поведінку, яка (навіть у найкрихітнішої комахи) схожа на надсучасну самонавідну ракету більше, ніж проста стріла, яке летить до цілі. До доказу про наявність задуму ми повернемося в четвертому розділі.

Онтологічний доказ та інші апріорні докази

Усі докази існування Бога можна поділити на дві категорії – апріорні й апостеріорні. П'ять доказів Томи Аквінського належать до останньої категорії, позаяк вони базуються на спостереженні за світом. Серед апріорних доказів, тобто таких, що отримані в результаті кабінетних роздумів, найзнаменитіший (так званий *онтологічний доказ*) 1078 року сформулював святий Ансельм Кентерберійський. Відтоді його в різних версіях повторювала сила-силенна філософів. Дивакуватість Ансельмового доказу починається з того, що він був початково адресований не людям, а самому Богові в формі молитви (цікаво, для чого переконувати істоту, здатну дослухатися до молитви, в тому, що вона існує?).

Згідно з його міркуваннями, можна уявити те, вище чого не можна вже нічого помислити. Навіть атеїст може уявити таку досконалу істоту, хоч і заперечує її існування в реальному світі. Але, продовжує Ансельм, істота, яка не існує в реальному світі, з огляду на цей факт уже не є абсолютно досконалою. Таким чином, ми стикаємося з суперечністю, а отже, Бог існує!

Дозвольте перекласти цей дитячий аргумент відповідною йому мовою, а саме мовою дитячого майданчика:

- Споримо, я доведу, що Бог існує?
- Та куди тобі!
- Ну добре, уяви найнайнайдосконалішу істоту, яка тільки може існувати.
- Уявив, і що?
- А тепер скажи: ця найнайнайдосконаліша істота реальна? Вона справді існує?
- Ні, вона існує тільки в моїй голові.
- Але якби вона була реальною, то була б ще досконалішою, бо по-справжньому досконала річ повинна бути кращою, ніж стара,

безглузда вигадка. А отже, я довів, що Бог існує. Трам-та-та! Усі атеїсти – безумці!

Я умисно вклав у вуста свого героя-розумника слово «безумці». Ансельм теж цитує перший рядок Псалма 14: «Безумний говорить у серці своїм: Нема Бога!»⁵⁸ – і йому не забракло нахабства назвати «безумцем» (лат. insipiens) свого уявного атеїста:

Таким чином, навіть безумець переконується, що принаймні в розумі існує дещо, вище чого нічого не можливо помислити, бо коли він чує про це, то розуміє, про що йдеться. А те, що можна зрозуміти, існує в розумі. І, звичайно ж, те, вище чого нічого не можна помислити, не може існувати в самому тільки розумі. Адже, якщо уявити, що воно існує в самому тільки розумі, тоді його можна помислити в реальності, а це вже більше, ніж існування тільки в розумі.

Сама думка, що з такого словоблуддя можна виводити якісь серйозні висновки, ображає мої естетичні почуття, тож мені доведеться робити зусилля над собою, щоб утриматися від обміну образами на кшталт «безумець». Бертран Рассел, якого аж ніяк не назвеш безумцем, якось сказав цікаву річ: «Набагато легше відчути, що [онтологічний доказ] помилковий, ніж знайти, де саме в нього закралася помилка». Він і сам замолоду якийсь час вважав його переконливим:

Точно пам'ятаю день 1894 року, коли я, йдучи по Трініті-лейн, на власні очі (або так мені здалося) переконався, що онтологічний доказ слушний. Я вийшов, щоб купити пачку тютюну; дорогою назад я зненацька підкинув її вгору й вигукнув, коли спіймав: «Побий мене грім, онтологічний доказ таки має підстави!»

Мене дивує, що він не сказав: «Побий мене грім, онтологічний доказ має правдоподібний вигляд. Але хіба не підозріло, що велику істину про будову всесвіту виведено з гри слів? Візьмусь-но я до роботи й спробую розплутати цей логічний клубок, схожий, вочевидь, на парадокс Зенона». Греки довго сушили голову, як спростувати «доказ» Зенона, що Ахілл ніколи не наздожене черепаху⁵⁹. Але їм вистачило глузду не робити висновку, нібито Ахілл справді не зможе перегнати тварину. Натомість вони зарахували цю проблему до категорії парадоксів і відклали на майбутнє, доки пізніші покоління математиків знайдуть на неї відповідь (за допомогою теорії нескінченних рядів, які прямують до скінченної величини). Рассел, певна річ, не гірше за інших розумів, чому не слід підкидати пачку тютюну, радіючи поразці Ахілла в змаганні з черепахою. Чому ж він не проявив аналогічної обачності щодо успіху святого Ансельма? Підозрюю, він був надміру чесним атеїстом, завжди готовим відмовитися від переконань, якщо цього вимагала логіка⁶⁰. Або ж пояснення слід шукати в його словах, написаних 1946 року, через багато років після того, як він розібрався з онтологічним доводом:

Насправді формулювати питання потрібно так: чи достатньо того, що ми щось можемо помислити, аби на підставі його існування в нашій уяві вважати доведеним його існування за її межами? Кожен філософ залюбки відповів би «так», бо така робота філософа: здобувати нові знання про світ шляхом розмислів, а не спостережень. І якщо це правильна відповідь, то між думками та речами існує місток. Якщо ні, то ні.

Зі свого боку, я б одразу відчув глибоку недовіру до будь-якого ходу думок, який приводить до таких масштабних висновків на підставі мізерної інформації про реальний світ. Можливо, в мені говорить науковець, а не філософ. Останні протягом багатьох століть

серйозно сприймали онтологічний доказ, наводячи аргументи за і проти нього. Атеїстичний філософ Джон Леслі Мекі детально розглянув цю дискусію в книзі «Диво теїзму». Називаючи філософами тих, хто не керується здоровим глуздом у пошуках відповіді, я вважаю, що роблю їм комплімент.

Найвичерпніше спростування онтологічного доказу зазвичай приписують філософам Дейвіду Г'юму (1711–1776) та Іммануїлу Канту (1724–1804). Кант показав, що Ансельм змахлював, коли безпідставно назвав «існування» більш «досконалим», ніж неіснування. Американський філософ Норман Малколм так сформулював цю думку: «Заява про те, що існування означає досконалість, дуже дивна. Цілком слушно й справедливо сказати, що мій майбутній будинок буде досконалішим, якщо його утеплити. Але що означає, що він буде кращим будинком, якщо існуватиме, ніж якщо не існуватиме?»⁶¹ Ілюструючи цю думку, австралійський філософ Даглес Гескінг жартома запропонував аналогічні «докази» того, що Бог *не* існує (Ансельмів сучасник Гауніло висував схоже спростування):

1. Створення світу – найдивовижніше досягнення, яке тільки можна уявити.

2. Величність цього досягнення визначається (а) його власною якістю та (б) можливостями його творця.

3. Що більші обмеження (або перешкоди) доводиться долати творцеві, то неймовірнішим буде його досягнення.

4. Найбільшою перешкодою для будь-якого творця було б його неіснування.

5. А отже, якщо ми вважаємо, що всесвіт створив творець, який існує, то ми цілком можемо помислити ще досконалішого творця – такого, який створив усе, але сам при цьому не існував.

6. Таким чином, творця, який існує, не можна вважати істотою, вище якої ми нічого не можемо помислити, адже ще видатнішим і неймовірнішим творцем буде Бог, який не існує.

А отже, 7. Бог не існує.

Мабуть, не варто навіть говорити, що Гескінг цим ланцюжком умовиводів аж ніяк не довів, що Бог не існує. Але так само слід визнати, що Ансельм теж не довів його існування, адже користувався тією самою логікою. Відмінність між ними лише в тому, що Гескінг свідомо збиткувався. Він прекрасно розумів, що існування або неіснування Бога – занадто масштабне питання, яке не розв'язується за допомогою «діалектичного жонглювання». Крім того, не думаю, що сумнівне використання існування як індикатора досконалості – найслабша ланка в логіці онтологічного доказу. Вже не можу пригадати всіх деталей, але якось я дорікнув богословам і філософам на одному зібранні, що за допомогою онтологічного доказу можна довести навіть, що свині літають. Їм довелося вдатися до модальної логіки, щоб спростувати це.

Онтологічний доказ, як і всі апріорні докази існування Бога, нагадує мені старого чоловіка з роману Олдоса Гакслі «Контрапункт», котрий математично довів існування Бога:

Знаєш формулу: m поділити на нуль дорівнює нескінченності, де m – будь-яке додатне число? А давай спростимо це рівняння, помноживши обидві його сторони на нуль. У результаті отримаємо: m дорівнює нескінченності, помноженій на нуль. А це означає, що будь-яке додатне число є добутком нуля на нескінченність. Хіба з цього не випливає, що увесь світ створила нескінченна сила з нічого? Вдумайся!

Або ж можна навести горезвісний приклад дискусії, яку в XVIII столітті влаштувала Катерина II між швейцарським математиком Ейлером та французьким енциклопедистом-просвітником Дідро. Завівшись не на жарт, набожний Ейлер із голосом абсолютної переконаності кинув виклик атеїсту Дідро: «Мсьє, $(a + b^n)/n = x$, а отже, Бог існує. Ваша черга!» Кажуть, у Дідро відібрало мову й він мусив тікати з поля бою. За однією версією історії, тікав він через усю Європу аж до Франції.

Той хід, до якого вдався Ейлер, можна назвати «замилуванням очей за допомогою науки» (у цьому випадку – математики). Дейвід Міллс у книзі «Атеїстичний всесвіт» переказує інтерв'ю, яке він дав на радіо набожному ведучому, котрий невдало спробував замилити йому очі за допомогою науки, зокрема скориставшись законом збереження маси й енергії: «Оскільки ми всі складаємося з маси й енергії, хіба цей науковий закон не обґрунтовує віру в вічне життя?» Мені б не вдалося відповісти настільки стримано й ввічливо, як це зробив Міллс, оскільки в перекладі на нормальну мову те, що сказав ведучий, звучить так: «Коли ми помираємо, жоден атом нашого тіла (і енергія, з якої воно складається) не зникає. А отже, ми безсмертні».

Навіть я зі своїм чималим досвідом ніколи не стикався з настільки примітивним видаванням бажаного за дійсне. Проте мені відомі інші дивовижні «докази», які зібрано на сторінці <http://www.godlessgeeks.com/LINKS/GodProof.htm>. Це довгий комічний список «Понад трьохсот доказів існування Бога». Ось кілька сміховинних прикладів із нього, починаючи з доказу № 36:

36. *Доказ неповного знищення.* В авіакатастрофі загинуло 143 пасажери й члени екіпажу. Вижила тільки одна дитина з опіками третього ступеня. А отже, Бог існує.

37. *Доказ можливих світів.* Якби раніше все було інакше, зараз усе теж було б інакше. А це не так. Отже, Бог існує.

38. *Доказ чистої волі.* Я вірю в Бога! Я вірю в Бога! Я вірю, вірю, вірю, вірю. Я вірю в Бога! А отже, Бог існує.

39. *Доказ невір'я.* Більшість населення світу не вірить у християнство. Це саме те, чого хотів Сатана. А отже, Бог існує.

40. *Доказ посмертного досвіду.* Особа така-то померла, не вірячи в Бога. Тепер вона усвідомила свою помилку. А отже, Бог існує.

41. *Доказ емоційного шантажу.* Бог тебе любить. Із твого боку безсердечно не вірити в нього. А отже, Бог існує.

Доказ краси

Інший персонаж згаданого роману Олдоса Гакслі доводив існування Бога, програючи на грамофоні струнний квартет № 15 ля мінор Бетховена («Heiliger Dankgesang»⁶²). Попри всю непереконливість, цей аргумент зажив широкої популярності. Не можу навіть порахувати, скільки разів на мене накладалися з питанням на зразок: «Ну добре, а як ви тоді поясните поезію Шекспіра?» (або, відповідно до смаків співрозмовника, музику Шуберта, картини Мікеланджело й так далі). Цей доказ наскільки відомий, що додаткові приклади будуть зайві. Але логіки, яка лежить у його основі, ніхто й ніколи не потрудився роз'яснити. І що більше про нього думаєш, то більш порожнім він здається. Пізні квартети Бетховена, поза сумнівом, натхненні. Сонети Шекспіра – теж. Але вони однаково натхненні, незалежно від того, є Бог чи його немає. Його існування вони не підтверджують; усе, що вони підтверджують, – це існування Бетховена та Шекспіра. Одному видатному диригенту приписують такі слова: «Якщо можна послухати Моцарта, то для чого потрібен Бог?»

Якось мене запросили взяти участь у британській радіопередачі «Музичні диски на безлюдному острові». Її учасників просять обрати вісім музичних композицій, які вони готові взяти з собою на безлюдний острів. Серед обраних мною була арія «Mache dich, mein Herze, rein»⁶³ зі «Страстей за Матвієм» Баха. Ведучий ніяк не міг утямити, як я, не вірячи в Бога, міг обрати духовну музику. А як тоді читачам можуть подобатися «Буреверхи» Емілі Бронте, якщо вони добре знають, що Кеті й Гіткліфа ніколи не було?

Коли релігії приписують якесь високе художнє досягнення, наприклад Сікстинську капелу або Рафаєлеве «Благовіщення», потрібно враховувати одну річ. Навіть великим митцям потрібно заробляти на хліб, тож вони приймають замовлення від тих, хто їх

робить. Я анітрохи не сумніваюся, що Рафаель і Мікеланджело були християнами (у той час вони й варіантів інших не мали), але це другорядний факт. Завдяки своїм колосальним багатствам церква стала головним покровителем мистецтва того часу. Думаєте, якби історія пішла іншим шляхом і Мікеланджело замовили розмалювати стелю в Музеї науки, то він би не зумів створити щось настільки ж сповнене натхнення, як Сікстинська капела? Шкода, що перебіг історії не дозволив нам насолоджуватися «Мезозойською симфонією» Бетховена або оперою Моцарта «Розширення всесвіту». Яка прикрість, що нам не судилося слухати «Еволюційну ораторію» Гайдна, але це не заважає нам насолоджуватися його «Створенням світу». Можна подивитися на це і з іншого боку. А що, якби, як з острахом уявила моя дружина, Шекспіру довелося виконувати замовлення церкви? Тоді майже напевно світова література втратила б «Гамлета», «Короля Ліра» та «Макбета». А що ми отримали б натомість? Які-небудь видіння? Вдумайтесь.

Навіть якщо існує логічний аргумент, який встановлює зв'язок між піднесеним мистецтвом та існуванням Бога, то поки що його не було озвучено. Цей зв'язок просто вважають очевидним, хоч таким він явно не є. У певному сенсі його можна розглядати як одну з версій доказу про наявність задуму: мовляв, музичний геній Шуберта – це чудо, поява якого ще менш імовірна, ніж поява ока в хребетних. Або його можна пояснити більш приземлено заздрістю до генія: хіба могла інша людина створити таку прекрасну музику/поему/ картину, якщо я не можу? Мабуть, за неї зробив її Бог.

Доказ особистого «досвіду»

Один мій глибоко релігійний однокурсник, якому, втім, не відмовиш у розумі та самостійності мислення, якось вирушив у мандри на шотландські острови. Посеред однієї ночі його з подругою розбудив у наметі голос диявола – це був сам Сатана, в чому не було сумнівів, оскільки голос звучав дуже по-диявольському. Цей голос згадувався моєму другові все життя і став однією з причин, чому він пізніше прийняв священницький сан. Мою юнацьку душу глибоко вразила його історія, тож я її одного разу розповів групі зоологів, які зупинилися в оксфордському готелі «Rose and Crown». Серед них виявилися двоє орнітологів, які відразу покотилися зо сміху. «Буревісник малий!» – ледве видушили вони з себе. Заспокоївшись, один із них пояснив, що сатанинський вереск і гелґотання цього птаха дали йому в різних частинах світу й у різних мовах побутову назву «диявольського птаха».

Багато людей вірять у Бога, бо переконані, що на власні очі бачили його або ангела чи Діву Марію в блакитному вбранні. Або чули в голові його голос. Докази особистого досвіду зазвичай найпереконливіші для людей, які його пережили. Але вони найменш переконливі для будь-кого іншого, а тим паче для людей, знайомих із функціонуванням психіки.

Кажете, ви бачили Бога? Трапляються люди, які бачили рожевого слона, але хіба ви їм повірите? Пітер Саткліф, відомий як йоркширський різник, якось чітко чув голос Ісуса, який наказував йому вбивати жінок, за що до кінця життя закримів за ґрати. Джордж Буш-молодший стверджував, що Бог наказав йому напасти на Ірак (школа, що Господь забув відкрити президентові істину, що в Іраку немає зброї масового знищення). Нерідко в лікарнях для психічнохворих можна знайти пацієнтів, які вважають себе Наполеонами чи Чарлі Чаплінами або гадають, що весь світ змовився проти них чи що вони здатні передавати свої думки

напрямую в голови інших людей. Ми підігруємо їм, але самі не приймаємо їхніх переконань зазвичай через те, що дуже мало людей їх дотримуються. Релігійні досвіди відрізняються від цих випадків тільки тим, що людей, які нібито їх пережили, значно більше. З цього погляду не так уже цинічно звучать слова Сема Гарріса в книзі «Кінець віри»:

Ми маємо різні назви для людей, чия віра не має раціонального обґрунтування. Коли їхні вірування дуже поширені, їх називають «релігійними»; в інших випадках використовуються слова на кшталт «божевільний», «псих» або «лунастик»... Кількість послідовників таки має значення. Проте інакше як історичною випадковістю не назвеш те, що в нашому суспільстві прийнято вірити, нібито Творець всесвіту чує наші думки, тоді як намагання прочитати його послання, передане абеткою Морзе, у постукуванні дощу по віконній шибці, вважатимуть симптомом божевілля. Тож навіть якщо релігійні люди не зовсім божевільні, то їхні засадничі переконання заслуговують на таку характеристику.

Про галюцинації ми ще поговоримо в десятому розділі.

На нашому мозку встановлено першокласне програмне забезпечення для проведення симуляцій. Наші очі не передають у мозок ідеальний відбиток зовнішньої реальності чи бездоганну кінострічку про те, що відбувається з плином часу навколо нас. Натомість наш мозок здійснює постійне оновлення сформованої ним моделі зовнішньої реальності, живлячись новою інформацією з сигналів, які проносяться зоровим нервом, але однаково ця модель сконструйована. Оптичні ілюзії нагадують нам про це⁶⁴. Значна частина ілюзій, за приклад яких може слугувати куб Некера, виникає через те, що сенсорна інформація, яка надходить у мозок, сумісна з двома можливими альтернативними моделями реальності. Не маючи вирішального підтвердження на користь однієї з них, мозок

вагається, а ми раз у раз метаємося від однієї моделі до іншої. Картинка, на яку ми дивимося, майже на очах перевертається і ми вже бачимо щось зовсім інше.

Особливо добре симуляційному програмному забезпеченню нашого мозку дається конструювання облич і голосів. У мене на підвіконні стоїть пластмасова маска Ейнштейна. Коли дивитися на неї спереду, вона має вигляд опуклого обличчя, що й не дивно. Дивно те, що якщо подивитися на неї ззаду (з увігнутого боку), то вона теж має вигляд опуклого обличчя, тож щось дивне відбувається з нашим сприйняттям цього об'єкта. Якщо рухатися навколо неї, складається враження, що обличчя повертається за вами, причому не в тому наївному сенсі, що, як кажуть, очі Мони Лізи переміщуються за глядачем, а по-справжньому. Увігнута маска, здається, *справді* за вами повертається. Люди, які вперше переживають таку ілюзію, затамовують подих від здивування. Ще дивовижніше те, що коли маска стоїть на обертальній підставці, то, поки дивитися на неї з вигнутого боку, здається, що вона повертається в правильному напрямку, але, коли перед очима нарешті з'являється ввігнута сторона, складається враження, що маска різко почала рух у *протилежному* напрямку. Тому, коли спостерігаєш за переходом від вигнутої сторони до увігнутої, здається, що сторона, яка з'являється, поглинає сторону, яка зникає з поля зору. Приголомшлива ілюзія, цілком варта зусиль, щоб її побачити. Буває так, що, наблизившись упритул до увігнутої сторони, ви не бачите, що вона увігнута. А коли нарешті помічаєте, то зміна зображення відбувається різко й може знову повторитися.

Чому так відбувається? У конструкції маски немає ніякої хитрості. Цю ілюзію можна повторити з будь-якою об'ємною маскою. Уся магія криється у мозку спостерігача. Його внутрішнє симуляційне програмне забезпечення отримує сигнал про присутність обличчя – можливо, лише зображення пари очей, носа й рота у більш-менш правильному взаємо-розміщенні. Отримавши такі загальні штрихи, мозок виконає решту роботи самотужки. Відразу запрацює програма

симуляції обличчя, яка вибудує об'ємну модель обличчя, хоч насправді перед очима була лише об'ємна маска. Ілюзія обертання в неправильному напрямку виникає через те, що зворотне обертання – єдиний спосіб збагнути оптичну інформацію від обертання вигнутої маски-оболонки, яка сприймається як об'ємне обличчя (зрозуміти походження цієї ілюзії може бути важко, але ви переконаєтеся в такому поясненні, якщо добре його обміркуєте)⁶⁵. Така сама ілюзія виникає під час спостереження за обертанням радіолокаційної антени, які інколи можна побачити в аеропортах. Поки мозок не перемкнеться на правильну модель обертання, перед очима буде хибна модель, у якій антена обертатиметься в протилежному напрямку, але по перекошеній траєкторії.

Усі наведені приклади демонструють надзвичайну потужність симуляційного програмного забезпечення нашого мозку. Йому цілком під силу створювати «видіння» та «навідування» надприродних істот, які не відрізниш від реальності. Для програм такого рівня симулювати привида, ангела або Діву Марію – дитяча забавка. Те саме стосується не тільки зору, а й слуху. Почутий нами звук не передається в бездоганному вигляді через слуховий нерв до мозку, як у високоточній апаратурі фірми «Bang and Olufsen». Так само, як із зором, мозок конструє звукову модель, відштовхуючись від постійно оновлюваної інформації, що надходить через слуховий нерв. Саме через це звук труби для нас лунає як одна нота, а не складна комбінація обертонів, яка породжує дзвінке звучання цього інструмента. Зате, якщо цю саму ноту зіграти на кларнеті, вона звучатиме більш глухо, а на гобої – пронизливіше, тому що її створюватиме вже інша комбінація обертонів. Якщо вміло налаштувати звуковий синтезатор, по черзі вводячи обертони в звукоряд, то мозок спершу сприйматиме їх окремо, поки не запрацює симуляційне програмне забезпечення, після чого ми вже чутимемо цілу ноту у виконанні труби, гобоя чи якогось іншого інструмента. Так само мозок розпізнає голосні та приголосні звуки, а також (на вищому рівні) фонему та слова.

Якось у дитинстві я почув голос привида, який чоловічим голосом бурмотів чи то вірш, чи то молитву. Мені навіть здалося, що я розчув деякі слова, вимовлені серйозним і урочистим тоном. Згадавши історії про схованки, в яких від переслідувань переховувалися священики і які збереглися в старих будинках, я заціпенів від страху, але все ж таки, набравшись духу, зліз із ліжка й пішов на звук. Мірою мого наближення звук гучнішав, а потім в одну мить у моїй голові щось «перемкнулося». Річ у тім, що я вже був достатньо близько, щоб розпізнати походження звуку. Пролітаючи крізь замкову щілину, пориви протягу створювали звуки, з яких симуляційна програма мого мозку вибудовувала модель чоловічого голосу, який говорив урочистим тоном. Була б у мене багатша уява, цілком можливо, що мені «почулося» б не просто нерозбірливе бурмотіння, а конкретні слова чи навіть речення. А якби до багатшої уяви додалося релігійне виховання, то можна навіть здогадатися, якого роду слова прошепотів би мені протяг.

Десь у тому самому віці мені одного разу здалося, що з вікна звичайного будинку на березі моря на мене з виразом глибокої злоби вирячилося величезне кругле обличчя. Я несміливо підкрався ближче, аж поки не зрозумів у чому річ: схожі віддалік на обличчя обриси утворювала своїми хвилями недбало завішена штора. Саме ж обличчя та його зловна міна з'явилися вже в моїй полохливій дитячій уяві. 11 вересня 2001 року набожні люди догледіли в клубах диму, які здіймалися над вежами-близнюками, обличчя Сатани. Правдоподібності цьому забобону додала фотографія, опублікована й широко розтиражована в інтернеті.

Людський мозок має неабиякий хист до побудови моделей. Коли ми спимо, вони називаються снами; коли ні – уявою, а особливо яскраві – галюцинаціями. У десятому розділі ми побачимо, що діти, які вигадують собі «уявних друзів», інколи бачать їх дуже чітко з багатьма реалістичними деталями. Більш легковірні з-поміж нас сприймають галюцинації та яскраві марення за щирі правду, стверджуючи, що бачили примару, ангела, Бога або (особливо це

характерно для молодих католичок) Діву Марію. Таких видінь і знамень явно не достатньо, щоб переконатися в існуванні привидів чи ангелів, богів чи дів.

На перший погляд, масові видіння, наприклад у місті Фатима в Португалії, де 1917 року 70 тисяч паломників бачили, як сонце «зірвалося з небес і врізалось в натовп»⁶⁶, пояснити важче. Не так просто збагнути, як 70 тисяч людей пережили однакову галюцинацію. Проте ще важче пояснити, як така подія могла відбутися, але ніхто в світі за межами Фатими її не помітив, а тим паче не відчув її руйнівних наслідків для Сонячної системи, зокрема впливу сили прискорення, від якої всіх людей мало змести з Землі в космос. Спадає на думку простий тест, запропонований Дейвідом Г'юмом для перевірки чудес: «Для підтвердження чуда достатнім буде лише таке свідчення, неправдивість якого буде ще більш неймовірною, ніж той факт, про який воно свідчить».

Важко уявити, щоб 70 тисяч осіб пережили одночасне запаморочення або змовилися про таку масштабну брехню. Так само неймовірно, щоб в історичних документах з'явився помилковий запис про свідчення 70 тисяч людей, які нібито бачили брикання сонця в небі. Або що всі вони одночасно побачили міраж (навіть якщо їх переконали одночасно витріщитися на сонце, що не пішло б їхнім очам на користь). Проте будь-яка з цих надзвичайно малоймовірних ситуацій усе-таки значно ймовірніша, ніж альтернативна версія: нібито Земля раптово злетіла з орбіти, Сонячна система була знищена, але ніхто за межами Фатими цього навіть не помітив. Усе-таки Португалія не так далеко від решти світу⁶⁷.

Це все, що можна сказати про особистий «досвід» зустрічі з богами чи іншими надприродними істотами. Якщо ви пережили таку зустріч, можете собі твердо вірити, що вона відбулася насправді. Але не очікуйте, щоб усі інші сприймали ваші розповіді серйозно, а особливо якщо ці люди мають хоч якесь уявлення про дивовижні можливості та функціонування людського мозку.

Докази Святого письма

У світі досі є люди, яким вселяють довіру біблійні аргументи на користь віри в Бога. Згідно з поширеним аргументом, який інколи приписують Клайву Стейплзу Льюїсу (кому ж знати, як не йому?), Ісус, називаючи себе Сином Божим, міг бути божевільним, брехуном або міг мати рацію: «Безумець, поганець або Бог». Або, якщо говорити більш поетично: «Безумець, брехунець або творець». Історичних доказів того, що Ісус претендував на статус Бога, мізер. Але навіть якби їх вистачало, то запропонований щойно вибір між трьома альтернативними версіями відверто недостатній. Зокрема, напрошується четвертий варіант, що Ісус щиро помилявся. З ким не буває? Хай там як, нам бракує історичних доказів навіть того, що він сам вважав себе Богом.

Наявність запису в письмовому джерелі часто буває переконливим доказом для людей, які не звикли задаватися питаннями на кшталт: «Хто й коли це написав?», «Звідки автори запису отримали інформацію?», «Чи вони, пишучи в свою епоху, мали на увазі те саме, що ми вбачаємо в їхніх словах у наш час?», «Ці особи були неупередженими чи дотримувалися переконань, через які їхній переказ подій набував тенденційності?» Починаючи з ХІХ століття, вчені-богослови переконливо продемонстрували, що євангелія – ненадійні розповіді про історичні події реального світу. Їх написали через багато років після смерті Ісуса й після послань апостола Павла, у яких чомусь і словом не згадується абсолютна більшість фактів, які приписують біографії Ісуса. Усі ці євангелія копіювали й переписували багато разів, тож на їхньому рахунку багато циклів «зіпсованого телефону» (див. п'ятий розділ), коли по-людському небездоганні писці-копіїсти додавали до них свої випадкові помилки або коригували їх відповідно до своїх релігійних поглядів.

Гарний приклад впливу релігійних поглядів на історичну достовірність знаходимо в зворушливому переказі про народження

Ісуса в Віфлеємі та про подальше винищення немовлят за наказом царя Ірода. Євангелія були написані через багато років після смерті Ісуса, коли вже ніхто не знав, де саме він народився. Проте пророцтво зі Старого Заповіту (Михея 5:2) наштовхувало євреїв на думку, що довгоочікуваний месія міг народитися тільки у Віфлеємі. Тому в Євангелії від Івана навіть конкретно говориться, як Ісусові послідовники дивувалися, дізнаючись, що він народився *не* у Віфлеємі: «Інші казали: Він Христос. А ще інші казали: Хіба прийде Христос із Галілеї? Чи ж не каже Писання, що Христос прийде з роду Давидового, і з села Віфлеєму, звідкіля був Давид?»

Автори Євангелій від Матвія та Луки розв'язали проблему по-іншому, самочинно постановивши, що Ісус *повинен* був народитися у Віфлеємі, хоче він того чи ні. Але привели вони його до цього села різними шляхами. Матвій поселив Марію та Йосипа у Віфлеємі, стверджуючи, що в Назареті вони опинилися, уже коли Ісус підріс, повертаючись із Єгипту, де переховувалися від царя Ірода, поки той винищував немовлят. Натомість Лука визнав, що Ісусові батьки до народження сина жили в Назареті. Як же тоді заманити їх у Віфлеєм саме в ту вирішальну мить, коли народився Ісус, щоб пророцтво все-таки підтвердилося? Для цього Лука вигадує таке пояснення: мовляв, коли намісником Сирії був Квіріній, імператор Август видав наказ провести податковий перепис населення, під час якого «всі йшли записатися, кожен у місто своє». Оскільки ж Йосип «походив із дому та з роду Давидового», він пішов «до міста Давидового, що зветься Віфлеєм». Здається, всі кінці сходяться. За винятком одного: з історичного погляду, ця вигадка – повна нісенітниця, як показали Ендрю Норман Вілсон у книзі «Ісус» та Робін Лейн Фокс у книзі «Неканонічна версія» (а також інші автори). Цар Давид, якщо такий справді був, жив майже за тисячу років до Марії та Йосипа. З якого дива римлянам заманулося, щоб Йосип ішов до міста, де за тисячу років до того жив його далекий предок? За цією логікою, якби я з'ясував, що моїм предком був сеньйор де Докейн, який прибув в Англію разом із Вільгельмом Завойовником, то в переписній анкеті я

мав би вказувати своїм рідним містом осідок цього сеньйора, наприклад містечко Ешбі-де-ла-Зуш.

Крім того, Лука дав маху з датуванням, легковажно прив'язавши свою оповідь до подій, час яких історики можуть перевірити. За правління намісника Квірінія справді проводився податковий перепис населення (але не загальноімперський за наказом імператора Августа, а локальний), проте сталося це надто пізно – 6 року н. е., коли Ірод уже давно покійся в могилі. Лейн Фокс робить висновок, що «оповідь Луки історично неможлива та внутрішньо суперечлива», проте співчуває авторові, котрий доклав неабияких зусиль, щоб пророцтво Михея здійснилося.

У грудні 2004 року редактор чудового журналу «Free Inquiry» Том Флінн опублікував добірку статей, в яких висвітлювалися суперечності та прогалини біблійної історії. Сам він навів великий перелік розходжень між Матвієм та Лукою – двома євангелістами, котрі розповідають про народження Ісуса⁶⁸. Роберт Гіллулі показав, що всі важливі елементи легенди про Ісуса – зокрема, зоря на сході, непорочне зачаття, поклоніння мудреців, чудеса, розп'яття, воскресіння і зішестя на небо – запозичені (всі до останнього) з інших релігій, які на той час практикувалися в Середземномор'ї та на Близькому Сході. Флінн висловив думку, що прагнення Матвія продемонструвати здійснення пророцтв (про походження Ісуса від Давида та його народження у Віфлеємі) було розраховане на єврейську аудиторію і через це вступало в суперечність із бажанням Луки пристосувати християнство до поглядів неєвреїв, яке вимагало використання привабливих для останніх сюжетів із поганських елліністичних релігій (на кшталт непорочного зачаття, поклоніння мудреців тощо). У результаті між їхніми оповідями виникли кричущі розходження, що їх уперто не помічають віряни.

Прогресивним вірянам немає потреби нагадувати слова Джорджа Гершвіна: «Не все, що випаде простому/ Вичитати в Письмі Святому,/ Обов'язково так було». Проте багато легковірних людей думають, що все обов'язково так і було, як написано. Вони серйозно вважають

Біблію дослівним і точним викладом історичних подій, знаходячи в них підтримку своїм релігійним переконанням. Невже ці люди ніколи не відкривали книгу, яку вважають незаперечною істиною? Чому вони не помічають її кричущих суперечностей? Чому, наприклад, таких буквалістів не турбує той факт, що Матвій виводить родовід Йосипа від Давида через 28 проміжних поколінь, тоді як Лука наводить іншу кількість – 41? Мало того, в цих двох списках майже не зустрічаються однакові імена! Та й взагалі, якщо Ісус народився від незайманої жінки, хіба має хоч якесь значення родовід Йосипа й хіба може Ісус бути тим спасителем, котрий, згідно зі старозаповітним пророцтвом, мав вийти з роду Давидового?

Американський біблієзнавець Барт Ермен у книзі з підзаголовком «Історія про тих, хто й чому переписав Новий Заповіт» демонструє, наскільки туманні й невизначені тексти Нового Заповіту⁶⁹. У вступі він зворушливо розповідає про власну пізнавальну еволюцію від біблійного фундаменталіста до вдумливого скептика, рушійною силою якої було усвідомлення величезної кількості недоліків у тексті Святого Письма. Зокрема в ній цікаво, що на кожному щаблі університетської кар'єри, яка почалася з самісінького дна американської освітньої системи – Біблійного інституту Муді, продовжилася в уже серйознішому Вітонському коледжі (заплямованому тим, що його закінчив Біллі Грем) і увінчалася одним із кращих університетів світу – Принстоном, його застерігали, що дотримуватися фундаменталістського християнства йому буде дедалі важче, стикаючись із небезпечними прогресивними ідеями. Так і сталося, від чого дуже виграли читачі його книги. Заслужовують на увагу ще дві революційні книги з біблієзнавства – уже згадувана «Неканонічна версія» Робіна Лейна Фокса та «Світська Біблія: Чому атеїстам слід серйозно ставитися до релігії» Жака Берлінераблау.

Чотири євангелія, які ввійшли до християнського канону, були обрані досить довільно з-поміж більш ніж десятка інших, серед яких були Євангелія від Хоми, Петра, Никодима, Пилипа, Варфоломія та

Марії Магдалини⁷⁰. Саме про ці додаткові євангелія писав у листі до племінника Томас Джефферсон:

Забув написати, що якщо йдеться про Новий Заповіт, то вам слід прочитати всі життєписи Христа – як тих, кого церковні собори визначили для нас псевдо-євангелістами, так і тих, кого вони зарахували в євангелісти. Адже як перші, так і останні однаково претендували на натхнення, і розбиратися в цих претензіях слід силою власного розуму, а не покладаючись на розум церковників.

Напевно, до переліку обраних не потрапили євангелія, в яких, на думку церковників, містилися оповіді, які мали вигляд ще менш правдоподібних, ніж чотири канонічні тексти. Наприклад, Євангеліє від Хоми наводить численні історії про те, як малий Ісус розважався своїми чудодійними силами, наче пустотливий чарівник, перетворюючи своїх друзів на цапів, а багно – на горобців, або допомігши батькові теслювати, коли чарівним чином подовжив дошку, розмір якої був недостатнім⁷¹. Можна сказати, що в наш час однаково ніхто не повірить у такі примітивні історії про чудеса, які переповідаються в Євангелії від Хоми. Проте чотири канонічні євангелія дають аж ніяк не більше підстав для довіри. Усі вони в своїй суті легенди з такою самою сумнівною достовірністю, як оповідки про короля Артура та його лицарів круглого столу.

Більша частина інформації, яку можна знайти в усіх чотирьох канонічних євангеліях, походить зі спільного джерела, яким було Євангеліє від Марка або якийсь утрачений текст, найдавніший уцілілий переказ якого міститься в цьому євангелії. Хоч нікому не відомо, хто написав чотири канонічні євангелія, майже з повною упевненістю можна говорити, що їх автори особисто не зустрічалися з Ісусом. Написані ними тексти не можна вважати сумлінними спробами відтворення історичних подій. Це були просто пере-робки уривків зі Старого Заповіту, адже євангелісти щиро вірили, що життя

Ісуса – це здійснення старозаповітних пророцтв. Можна навіть зібрати серйозні історичні докази того, що Ісуса просто вигадали. Ця теза не зажила широкої підтримки, але її доводить, серед інших, професор Лондонського університету Джордж Альберт Веллз у кількох книгах, зокрема «Чи існував Ісус?»

Така людина, як Ісус, все-таки напевно була, але поважні біблієзнавці загалом не розглядають Новий Заповіт (а Старий і поготів) як надійний переказ реальних історичних подій. Погоджуючись із ними, я надалі не вважатиму Біблію доказом існування хоч якогось божества. У листі до свого попередника Джона Адамса Томас Джефферсон висловив далекоглядну думку: «Ще настане час, коли таємниче народження Ісуса від надприродної істоти, якою був його батько, із лона незайманої матері опиниться на одному звалищі з легендою про народження Мінерви з голови Юпітера».

Роман Дена Брауна «Код да Вінчі» та знятий на його основі фільм викликали гостру полеміку в церковних колах. Християн закликали бойкотувати фільм і пікетувати кінотеатри, в яких його показували. Його сюжет – чистісінька вигадка від початку до кінця, повністю вимислена небилиця. У цьому сенсі він нічим не відрізняється від євангелій із тією лише відмінністю, що євангелія – це художня література стародавнього світу, а «Код да Вінчі» – нашого часу.

Доказ знаменитих релігійних науковців

Абсолютна більшість видатних інтелектуалів не вірять у християнську релігію, але приховують цей факт від громадськості, щоб не втратити джерел доходу.

Бертран Рассел

«Ньютон вірив у Бога. Ти вважаєш себе розумнішим за нього, Галілея, Кеплера та інших? Якщо їх та їм подібних вдовольняв Бог, що ти про себе думаєш, заперечуючи його існування?» Не можу сказати, що цей кепський доказ стане від того переконливішим, але деякі апологети додають до списку навіть ім'я Дарвіна, про якого уперто ширяться чутки, хибність яких легко продемонструвати, нібито він уже на смертельному ложі увірував у Бога⁷². Розповзаючись, наче міазми, ці чутки походять зі слів такої собі «леді Гоуп» (або «пані Надія»), котра насплітала зворушливу історію про упокоєння Дарвіна, котрий, зіпершись на подушки, нібито гортав Новий Заповіт і в відблисках вечірнього світла визнавав хибність теорії еволюції. У цьому підрозділі я говоритиму переважно про науковців, бо саме їх із легкозрозумілих причин полюбляють згадувати ті, хто розсипається іменами знаменитостей, коли потрібні приклади набожних людей.

Ньютон справді говорив, що вірить у Бога. Мало того, так робили майже всі аж до (що знаменно) XIX століття, коли пом'якшилися суспільні та юридичні вимоги щодо зовнішніх проявів релігійності та зросла кількість наукових доказів на користь відмови від релігії. Звичайно, винятки траплялися і з одного, і з іншого боку. Навіть до Дарвіна не всі вірили в Бога, як показав Джеймс Гот у книзі «2000

років невір'я: Знамениті люди, які насмілилися засумніватися». А деякі поважні науковці продовжують вірити й після Дарвіна. Зокрема, немає підстав сумніватися в щирій набожності Майкла Фарадея навіть після того, як він ознайомився з працями Дарвіна. Він належав до сендеменської секти, члени якої сприймали Біблію дослівно (пишу в минулому часі, бо ця секта вже фактично зникла), омивали ноги новонаверненим членам і кидали жереб для з'ясування Божої волі. Фарадей став старійшиною секти 1860 року, через рік після публікації «Походження видів», і помер її членом 1867-го. У науці він займався експериментальною роботою, а його колега-теоретик Джеймс Максвелл також був щирим християнином, як і інший стовп британської фізики XIX століття Вільям Томсон (лорд Кельвін), котрий навіть намагався продемонструвати, що еволюційні механізми не здатні пояснити розмаїття життя, адже їм буцімто бракувало часу, щоб його створити. Великий дослідник термодинаміки схибив із розрахунком часу, який мала в розпорядженні еволюція, бо вважав Сонце вогняною кулею, палива в якій вистачить лише на десятки, а не тисячі мільйонів років. Це й не дивно, адже Кельвін не міг знати про існування ядерної енергії. Цікаво, що на засіданні Британської наукової асоціації 1903 року саме серу Джорджу Дарвіну (другому синові Чарльза) випало захищати теорію свого незаслужено обділеного лицарським званням батька та спростовувати коротку оцінку віку Землі лордом Кельвіном, посилаючись на відкритий подружжям Кюрі хімічний елемент радій.

Великих науковців, які зберігають вірність релігії, стало важче знайти в XX столітті, та все одно це не рідкість. Підозрюю, що останнім часом більшість із них релігійні лише в ейнштейнівському, переносному сенсі, про який я писав у першому розділі. Проте все-таки можна знайти рідкісні екземпляри хороших науковців, котрі щиро вірять у Бога в повному, традиційному сенсі. Серед сучасних британських науковців у цьому контексті найчастіше фігурують три прізвища, які стали такими нерозлучними, як імена партнерів у назві

діккенсівської юридичної фірми: Пікок, Стенард і Полкінгорн. Усі троє вже здобували Темплтонівську премію або входять до складу комітету, що її присуджує. У спілкуванні з ними, яке в нас було як у закритому колі, так і на людях, мене завжди спантеличувала не так їхня віра в існування космічного законодавця, як їхня віра в окремі деталі християнського вчення: воскресіння, прощення гріхів тощо.

Відповідні приклади можна знайти і в Сполучених Штатах, скажімо, адміністративного директора американського відділення проекту «Геном людини» Френсіса Коллінза⁷³. Проте, як і в Британії, вони трапляються рідко й в академічній спільноті сприймаються як диваки. 1996 року в садах кембриджського коледжу Клер я записував інтерв'ю з геніальним засновником проекту «Геном людини» Джеймсом Вотсоном. Ми готували документальний фільм для BBC, присвячений іншому генієві – Греґору Менделю, засновникові генетики. Мендель, звісно, був релігійною людиною, ченцем-августинцем; але жив він у XIX столітті, коли прийняття чернецтва було найпростішим шляхом для молодого людини реалізувати свій інтерес до наукової діяльності – приблизно тим самим, що отримання дослідницького гранту в наш час. Я запитав у Вотсона, чи багато зараз релігійних осіб серед науковців. «Майже немає, – відповів він. – Час від часу такі зустрічаються, але для мене вони дивакуваті (*сміється*). Важко збагнути, як люди вірять в істину через одкровення».

Френсіс Крік, котрий разом із Вотсоном здійснив революцію в молекулярній генетиці, свого часу пішов із посади професора в кембриджському коледжі Черчилля, коли там на вимогу мецената вирішили спорудити церкву. Під час інтерв'ю з Вотсоном у коледжі Клер я умисно заговорив про те, що деякі люди, на відміну від нього та Кріка, не бачать суперечності між наукою і релігією, мовляв, наука пояснює, як функціонує світ, а релігія – для чого він існує. «Не думаю, що ми існуємо *заради* якоїсь мети, – відрізав Вотсон. – Ми просто продукт еволюції. Хтось може поспівчувати мені: “Друзяко, твоє життя, мабуть, дуже безрадісне, якщо ти не маєш мети”. Але,

наприклад, зараз я планую смачно пообідати». І ми з ним справді смачно пообідали.

У намаганні непохитних захисників релігії нашкрябати серед видатних науковців нашого часу бодай децицію набожних осіб відчуються непомильні нотки відчаю, а від їхніх розпачливих зусиль чути тільки дзвінкі звуки дряпання по дну порожньої бочки. Єдиний веб-сайт зі списком «християн-науковців серед нобелівських лауреатів», який мені вдалося знайти, наводив перелік із шести осіб з-поміж кількох сотень науковців, удостоєних Нобелівської премії. Серед цих шести чомусь опинилися чотири особи, які взагалі не отримували премії, а одна, як мені достеменно відомо, в Бога не вірить, а церкву відвідує лише, щоб догодити оточенню. Більш систематичне дослідження провів Бенджамін Бейт-Галамі, з'ясувавши, що «серед нобелівських лауреатів як із науки, так і з літератури рівень нерелігійності значно вищий, ніж у країнах, які вони представляють»⁷⁴.

На сторінках впливового журналу «Nature» 1998 року з'явилися результати дослідження, проведеного Ларсоном і Вітгемом, згідно з яким серед американських науковців, обраних колегами за свої видатні досягнення до Національної академії наук (а це аналогічно обранню в члени Королівського товариства в Британії), лише близько 7 % вірять у персоніфікованого Бога⁷⁵. Таке засилля атеїстів становить дзеркальну протилежність американського населення загалом, серед якого понад 90 % вірять у яку-небудь надприродну істоту. Якщо брати менш видатних науковців, котрі не потрапили до Національної академії, то кількість атеїстів серед них скромніша. Як і серед членів академії, набожні становлять тут меншість, але вже не таку крихітну – 40 %. Саме такого результату я й очікував: що американські науковці менш набожні за американську громадськість загалом, а найвидатніші з-поміж них є одночасно й найменш набожними. Насторожує в цій статистиці діаметральний контраст між релігійністю американського суспільства загалом та атеїзмом його інтелектуальної еліти⁷⁶.

Після цього не дивно, що провідний креаціоністський вебсайт «Відповіді про Буття» (Answers in Genesis) посилається на дослідження Ларсона й Вітгема, але не для того, щоб критично подивитися на релігію, а щоб використати його як аргумент у внутрішній війні проти тих вірян, які вважають, що теорія еволюції сумісна з релігією. У статті під заголовком «Національна академія наук невиліковна у своїй безбожності»⁷⁷ веб-сайт цитує завершальний абзац із листа Ларсона й Вітгема до редакції журналу «Nature»:

Поки ми збирали інформацію, Національна академія наук видала брошуру, в якій закликає викладати теорію еволюції в державних школах. Це питання провокує постійні чвари між науковою спільнотою та деякими консервативними християнами США. Брошура запевняє читачів: «У питанні про існування Бога наука займає нейтральну позицію». А президент академії Брюс Альбертс заявляв: «Серед найвидатніших членів Національної академії наук багато глибоко релігійних людей, із них багато біологів, котрі вірять у еволюцію». Проте наше дослідження свідчить про протилежне.

Складається враження, що Альбертс скористався принципом НОМА з причин, викладених у підрозділі «Еволюціоністська школа імені Невілла Чемберлена» (див. другий розділ). Але редакція веб-сайту «Відповіді про Буття» стоїть на радикально протилежній позиції.

У Британії (а також інших країнах Співдружності, зокрема Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Індії, Пакистані, англомовній Африці тощо) роль національної академії наук виконує Королівське товариство. Поки я готував цю книгу до видання, мої колеги Елізабет Корнвел і Майкл Стеррет провели схоже, але ґрунтовніше дослідження релігійних поглядів членів Королівського товариства. Його остаточні результати вони опублікують дещо пізніше, але люб'язно дозволили

мені навести попередні дані. Вони скористалися стандартним методом оцінювання думки респондента за допомогою семибальної шкали Лайкерта. Анкету розіслали всім 1074 членам Королівського товариства, які мали електронну пошту (таких була переважна більшість), а відповіді надійшли від 23 % із них (це добрий результат для таких досліджень). Учасникам опитування пропонували твердження на зразок такого: «Я вірю в персоніфікованого Бога, який переймається життєвими справами людей, дослухається до молитов, стежить за гріхами й переступами та судить за них». Кожне з тверджень пропонувалося оцінити за шкалою від 1 («повністю не згоден») до 7 («повністю згоден»). Формат отриманих результатів важко порівняти з дослідженням Ларсона й Вітгема, позаяк останні пропонували академікам лише трибальну шкалу, але в загальних рисах окреслюється та сама тенденція. Абсолютну більшість серед членів Королівського товариства, як і серед американських академіків, становлять атеїсти. Лише 3,3 % учасників опитування повністю погодилися з існуванням персоніфікованого Бога (тобто обрали пункт 7 на шкалі), тоді як 78,8 % висловили повну незгоду з цим твердженням (обравши пункт 1 на шкалі). Якщо «вірянами» називати тих, хто обрав пункти 6–7, то серед опитаних налічується 213 атеїстів і всього лише 12 вірян. Слідом за Ларсоном і Вітгемом, Корнвел і Стеррет підтвердили слабку, але значущу тенденцію, яку зауважували Бейт-Галамі й Арґайл: біологи більш схильні до атеїзму, ніж фізики. З деталями дослідження та багатьма іншими цікавими висновками можна буде ознайомитися в статті Корнвел і Стеррета, коли вона вийде друком⁷⁸.

А якщо вийти за межі кола елітних науковців Національної академії та Королівського товариства, чи є якісь докази того, що серед усього населення атеїстами частіше стають краще освічені й розумніші люди? Статистичний зв'язок між релігійністю та рівнем освіти, а також релігійністю та інтелектом (IQ) вивчався у кількох дослідженнях. Наприклад, Майкл Шермер у книзі «Як ми віримо: Пошуки Бога в наукову епоху» розповідає про масштабне

опитування, яке він разом із колегою Френком Салловеєм провів на випадковій вибірці американців. Вони отримали багато цікавих результатів, зокрема з'ясували, що релігійність має зворотний зв'язок з освітою (що вища освіта в людини, то менш імовірно, що вона релігійна). Також релігійність негативно пов'язана з інтересом до науки й має сильно виражений негативний зв'язок із політичним лібералізмом. Загалом, у цьому немає нічого дивного, як і в тому, що рівень релігійності особи позитивно корелює з релігійністю її батьків. Вивчаючи британських дітей, соціологи з'ясували, що лише одна особа з дванадцяти зрікається релігійних переконань своїх батьків.

Різні дослідники по-різному вимірюють досліджувані ними явища, тому порівнювати отримані ними результати часто буває непросто. Метааналіз – це підхід, який передбачає порівняння всіх наукових статей, опублікованих на одну тему, шляхом підрахунку кількості тих, у яких зроблено один висновок, на противагу тим, автори яких отримали інший висновок. Мені відомий лише один метааналіз зв'язку між релігією та інтелектом – стаття Пола Белла в журналі «Mensa Magazine» за 2002 рік (Mensa – це спілка людей із високим показником IQ, тож не дивно, що статті в журналі переважно присвячені інтелекту)⁷⁹. Белл так підсумував результати аналізу: «З 43 досліджень зв'язку між релігійною вірою з одного боку та інтелектом або рівнем освіти з іншого, проведених починаючи з 1927 року, в усіх за винятком чотирьох було констатовано зворотний зв'язок. Тобто в людей із вищим інтелектом або рівнем освіти менша схильність до релігії або будь-яких інших “вірувань”».

Метааналіз за своєю природою не може бути конкретнішим, ніж окремі дослідження, які були в ньому використані. Будемо сподіватися, що в майбутньому з'явиться більше досліджень такого роду, зокрема на таких елітних групах, як інші національні академії та володарі всіляких престижних премій і медалей, як-от Нобелівської премії, премії Крафорда, медалі Філдса, премії Кіото, премії «Космос» та інших. Маю надію, що майбутні видання цієї

книги вже міститимуть новіші результати досліджень. А на основі наявних даних можна зробити такий обґрунтований висновок: з боку апологетів релігії обачніше було б прикусити язика, а не розпускати його, як вони зазвичай роблять, коли йдеться про ставлення до релігії видатних геніїв світу, принаймні науковців.

Ставка Паскаля

Видатний французький математик Блез Паскаль зауважив, що, хоч шанси в питанні існування Бога розподілені надзвичайно асиметрично на користь його відсутності, ще більша асиметрія характеризує потенційні збитки від хибної відповіді на це питання. Краще вірити в Бога, бо, якщо він справді є, на вас чекає вічне блаженство, а якщо його немає, то ви не постраждаєте. Зате якщо ви не віритимете в нього, але він таки існує, то на вас чекають вічні муки; звісно, якщо його немає, то ви навіть у цьому випадку не постраждаєте. Не обов'язково мати розуму понад голову, щоб зрозуміти, який варіант вигідніший. Слід ставити на віру в Бога.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.

ІЛЮЗІЯ БОГА

ЦЮ КНИЖКУ МАЄ ПРОЧИТАТИ КОЖЕН
THE ECONOMIST

РІЧАРД
ДОКІНЗ

ВІСЬМ
ДОЗВІЛ

1

Wendy Kaminer, 'The last taboo: why America needs atheism', *New Republic*, 14 Oct. 1996; <http://www.positiveatheism.org/writ/kaminer.htm>.

[Повернутися](#)

2

З особистого листування із Зої Гокінз, Беатою Адамс і Полом Джоном Смітом.

[Повернутися](#)

3

Піратські копії постійно завантажують з американських веб-сайтів. Зараз тривають переговори щодо продажу легальних DVD-дисків. На момент здавання книги в друк переговори ще не завершені. Про їх результат зможете дізнатися з веб-сайту www.richarddawkins.net. – Тут і далі прим. авт., якщо не зазначено інше.

[Повернутися](#)

4

Під час уроків ми розважалися тим, що відволікали його від Святого Письма на захопливі розповіді про повітряні бої за Лондон під час війни, яку він пройшов у лавах Королівських повітряних сил. Він досі живе в моєму приязному ставленні до англіканської церкви (принаймні порівняно з її конкурентами) та неодмінно зринає в уяві, коли я читаю вірш Джона Бетджемена: Наш падре – старий вовк небес, І його крила вже не ті, Та все ж він міцно несе хрестВ захмарній неба висоті...

[Повернутися](#)

5

Тут і далі всі цитати з «Походження видів» Чарльза Дарвіна наводяться за українським виданням 1949 року із виправленнями, що відповідають сучасному слововжитку та правопису: Дарвін Чарльз. Походження видів. – Київ–Харків: Державне видавництво сільськогосподарської літератури УРСР, 1949. – 444 с. – *Прим. перекл.*

[Повернутися](#)

6

Див.: Гокінг Стівен. Коротка історія часу. – К.: «К.I.C.», 2015. – С. 190. – *Прим. перекл.*

[Повернутися](#)

7

Документальний фільм, для якого знімалося інтерв'ю, вийшов у супроводі книги (Winston 2005).

[Повернутися](#)

8

Dennett (2006).

[Повернутися](#)

9

Повний текст виступу можна знайти в: Adams (2003) під назвою «Чи існує штучний Бог?».

[Повернутися](#)

10

Perica (2002). Див. також:
http://www.historycooperative.org/journals/ahr/108.5/br_151.html.

[Повернутися](#)

11

‘Dolly and the cloth heads’, у кн.: Dawkins (2003).

[Повернутися](#)

12

<http://scotus.ap.org/scotus/04-1084p.zo.pdf>.

[Повернутися](#)

13

R. Dawkins, ‘The irrationality of faith’, *New Statesman* (London), 31 March 1989.

[Повернутися](#)

14

Columbus Dispatch, 19 Aug. 2005.

[Повернутися](#)

15

Los Angeles Times, 10 April 2006.

[Повернуться](#)

16

<http://gatewaypundit.blogspot.com/2006/02/islamic-society-ofden-mark-used-fake.html>.

[Повернуться](#)

17

http://news.bbc.co.uk/2/hi/south_asia/4686536.stm;
<http://www.neandernews.com/?cat=6>.

[Повернуться](#)

18

Independent, 5 Feb. 2006.

[Повернуться](#)

19

Andrew Mueller, 'An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday*, 2 April 2006, Sunday Review section, 12–16.

[Повернуться](#)

20

Mitford and Waugh (2001).

[Повернуться](#)

21

<http://www.newadvent.org/cathen/06608b.htm>.

[Повернуться](#)

22

<http://www.catholic-forum.com/saints/indexsnt.htm?NF=1>.

[Повернуться](#)

23

Congressional Record, 16 Sept. 1981.

[Повернуться](#)

24

http://www.stephenjaygould.org/ctrl/buckner_tripoli.html.

[Повернуться](#)

25

Giles Fraser, 'Resurgent religion has done away with the country vicar', *Guardian*, 13 April 2006.

[Повернуться](#)

26

Robert I. Sherman, in *Free Inquiry* 8: 4, Fall 1988, 16.

[Повернутися](#)

27

N. Angier, 'Confessions of a lonely atheist', *New York Times Magazine*, 14 Jan. 2001: <http://www.geocities.com/mindstuff/Angier.html>.

[Повернутися](#)

28

Редактор журналу «Free Inquiry» Том Флінн прямо про це заявив («Secularism's breakthrough moment», «Free Inquiry» 26: 3, 2006, 16–17): «Атеїсти самі винні, що вони самотні й зневажені. Нас насправді багато. Час уже починати налягати своєю вагою».

[Повернутися](#)

29

<http://www.fsgrp.org/adsn.html>.

[Повернутися](#)

30

Про особливо дикий випадок, коли чоловіка вбили просто за те, що він атеїст, розповідається в газеті Товариства вільнодумства Великої Філадельфії за березень-квітень 2006 року. Перейдіть за посиланням: http://www.fsgrp.org/newsletters/newsletter_2006_0304.pdf і прокручуйте вниз, поки не побачите заголовок «The murder of Larry Hooper».

[Повернутися](#)

31

<http://www.hinduonnet.com/thehindu/mag/2001/11/18/stories/2001111800070400.htm>.

[Повернутися](#)

32

«Сер, у мене не виникло потреби в такій гіпотезі», – відповів Лаплас, коли Наполеон поцікавився, як цей знаменитий математик примудрився написати цілу книжку, жодного разу не згадавши в ній Бога.

[Повернутися](#)

33

Quentin de la Bédoyère, *Catholic Herald*, 3 Feb. 2006.

[Повернутися](#)

34

Carl Sagan, 'The burden of skepticism', *Skeptical Inquirer* 12, Fall 1987.

[Повернутися](#)

35

Цю історію я згадував у: Dawkins (1998).

[Повернутися](#)

36

Т. Н. Huxley, 'Agnosticism' (1889), перевидано як: Huxley (1931). Із повним текстом «Агностицизму» також можна ознайомитися за

посиланням:

http://www.infidels.org/library/historical/thomas_huxley/huxley_wace/part_02.html.

[Повернутися](#)

37

Russell, 'Is there a God?' (1952), перевидано як: Russell (1997b).

[Повернутися](#)

38

Мабуть, я поквапився з висновком. У газеті «Independent on Sunday» за 5 червня 2005 року з'явилася стаття під заголовком: «Малайзійські чиновники заявляють, що секта, яка збудувала священний чайник розміром із будинок, порушила будівельні норми». Див. також новину про цю секту на веб-сайті BBC: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/4692039.stm>

[Повернутися](#)

39

Andrew Mueller, 'An argument with Sir Iqbal', *Independent on Sunday*, 2 April 2006, Sunday Review section, 12–16.

[Повернутися](#)

40

«Camp Quest» вдихнув нове життя в американську традицію літніх таборів для дітей. На відміну від таборів, які дотримуються скаутського або релігійного духу, в «Camp Quest», заснованому Едвіном і Гелен Кейджин у штаті Кентуккі, тон задають світські

гуманісти, а дітям під час звичайних забав прищеплюють навички самостійного мислення (www.camp-quest.org). У Теннессі, Міннесоті, Мічигані, Огайо та Канаді з'явилися аналогічні табори, які підхопили ініціативу «Camp Quest».

[Повернутися](#)

41

New York Times, 29 Aug. 2005. Див. також: Henderson (2006).

[Повернутися](#)

42

Henderson (2006).

[Повернутися](#)

43

<http://www.lulu.com/content/267888>.

[Повернутися](#)

44

Коли в моєму оксфордському коледжі було обрано вже згадуваного директора, члени Ради коледжу три вечори поспіль публічно піднімали тости за його здоров'я. На третьому застіллі він сам узяв слово, подякувавши їм і зазначивши, що йому вже стало краще.

[Повернутися](#)

45

H. Benson et al., 'Study of the therapeutic effects of intercessory prayer (STEP) in cardiac bypass patients', *American Heart Journal* 151: 4, 2006, 934–942.

[Повернутися](#)

46

Richard Swinburne, in *Science and Theology News*, 7 April 2006, <http://www.stnews.org/Commentary-2772.htm>.

[Повернутися](#)

47

Обидві репліки були видалені з остаточної версії передачі, яка пішла на телеекрани. Про те, що Свінбернова репліка типова для його богословських поглядів, свідчить схожий коментар, який він зробив у книзі «Існування Бога» (2004) на с. 264 про Хіросіму: «Уявіть, що від атомної бомби в Хіросімі загинуло на одну людину менше. Від цього у світі поменшало б можливостей, щоб проявити мужність і співчуття...»

[Повернутися](#)

48

New York Times, 11 April 2006.

[Повернутися](#)

49

У судових процесах та книгах, як, наприклад, Ruse (1982). Його стаття в журналі «Playboy» побачила світ у квітневому випуску за 2006 рік.

[Повернутися](#)

50

Відповідь Джеррі Койна на статтю Руса з'явилася в серпневому випуску «Playboy» за 2006 рік.

[Повернутися](#)

51

Madeleine Bunting, *Guardian*, 27 March 2006.

[Повернутися](#)

52

Те саме можна сказати про статтю «Зіткнення космологій» у газеті «New York Times» за 22 січня 2006 року, що вийшла з-під пера поважної журналістки Джудіт Шулевіч. Першим правилом війни для генерала Монтгомері було: «Не нападай на Москву». Мабуть, першим правилом наукового журналізму має бути: «Поспілкуйся хоча б зі ще кимось, крім Майкла Руса».

[Повернутися](#)

53

Відповідь Дена Деннетта була опублікована в «Guardian» за 4 квітня 2006 року.

[Повернутися](#)

54

http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/03/the_dawkinsdennett_b
oo [geyman.php](http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/our_double_standard.php);
http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/our_double_standard.php
;http://scienceblogs.com/pharyngula/2006/02/the_rusedennett_feud.ph
р.

[Повернутися](#)

55

<http://vo.obspm.fr/exoplanetes/encyclo/encycl.html>.

[Повернутися](#)

56

Dennett (1995).

[Повернутися](#)

57

Не можу не згадати незабутній виверт, до якого вдався мій шкільний друг, намагаючись розв'язати задачу з Евклідової геометрії: «Трикутник ABC виглядає, як рівнобедрений. А отже...»

[Повернутися](#)

58

Тут і далі всі цитати з Біблії, крім окремо зазначених випадків, наводяться за українським перекладом Івана Огієнка. – *Прим. перекл.*

[Повернутися](#)

59

Парадокс Зенона добре всім відомий, тому примітки вистачить, щоб нагадати про його суть. Ахілл бігає в десять разів швидше за черепаху, тому тварині дають 100-метрову фору. Коли Ахілл пробіг 100 метрів, до черепахи йому залишилося 10 метрів. Коли він пробіг ще 10 метрів, до черепахи залишився 1 метр. Здолав він іще 1 метр, тепер черепаха попереду на $1/10$ метра... і так до нескінченності. Тож Ахілл ніколи не пережене черепаху.

[Повернутися](#)

60

Щось схоже в наш час відбулося з широко розтираженою зміною поглядів філософа Ентоні Флу, котрий на старості заявив, що увірував у якесь божество (викликавши шквал публікацій в інтернеті). З іншого боку, Рассел був видатним філософом, нагородженим Нобелівською премією. Може, Флу за зміну поглядів удостоять Темплтонівської премії. Перший крок у цьому напрямі він уже зробив, скандально погодившись 2006 року прийняти «Премію Філіпа Джонсона за сприяння свободі та істині». Першим володарем цієї премії був Філіп Джонсон – юрист, якому приписують розробку «стратегії клину» для популяризації вчення про розумний задум. Флу стане другим її володарем, а присуджує премію BIOLA – Біблійний інститут Лос-Анджелеса. Напрошується питання: чи розуміє Флу, що його використовують? Див.: Victor Stenger, 'Flew's flawed science', *Free Inquiry* 25: 2, 2005, 17–18; www.secularhumanism.org/index.php?section=library&page=stenger_25_2.

[Повернутися](#)

61

<http://www.iep.utm.edu/o/ont-arg.htm>. Ґескінгове «доведення»
можна знайти за адресою:

<http://www.uq.edu.au/~pdwgreypubs/gasking.html>.

[Повернутися](#)

62

«Пісня глибокої вдячності» (нім.).

[Повернутися](#)

63

«Від гріхів, душа, звільнись» (нім.).

[Повернутися](#)

64

Темі ілюзій присвячена серія книг Річарда Ґреґорі, зокрема: Gregory, 1997.

[Повернутися](#)

65

Мою спробу її пояснення можна почитати на с. 268–269 у книзі: Dawkins, 1998.

[Повернутися](#)

66

<http://www.sofc.org/Spirituality/s-of-fatima.htm>.

[Повернутися](#)

67

Хоч хто його знає: батьки моєї дружини колись зупинялися в паризькому готелі, який називався «Hôtel de l'Univers et du Portugal» – «Готель Всесвіту та Португалії».

[Повернутися](#)

68

Tom Flynn, 'Matthew vs. Luke', *Free Inquiry* 25: 1, 2004, 34–45;
Robert Gillooly, 'Shedding light on the light of the world', *Free Inquiry* 25: 1, 2004, 27–30.

[Повернутися](#)

69

Я вказую лише підзаголовок, бо це єдине, в чому впевнений. Назва мого примірника, виданого лондонським видавництвом «Continuum», – «Хто сказав Слово Боже?» Я не знайшов у ньому підтвердження, чи це та сама книга, яку видало американське видавництво «Harper San Francisco» під назвою «Перекручуючи Ісуса» і примірника якої я не тримав у руках. Підозрюю, це одна книжка, але для чого видавництва вносять таку плутанину?

[Повернутися](#)

70

Ehrman (2006). Див. також: Ehrman (2003a, b).

[Повернутися](#)

71

Автор біографії Ісуса Ендрю Норман Вілсон висловлює сумніви, чи був Йосип теслею. Грецьке слово «tekton» справді позначає теслю,

але його переклали з арамейського слова «naggar», котре мало значення «ремісник» або «вчений муж». Це лише один із кількох прикладів конструктивних хиб перекладу, які перекручують зміст Біблії. А найзнаменитіший приклад знаходимо в книзі пророка Ісаї, де старосєврейське слово на позначення дівчини (almah) було хибно перекладене грецькою мовою як незайманиця (parthenos). Зрозуміло, що припуститися такої помилки легко (згадаймо хоча б схожість слів «дівчина» та «діва», які мають відповідні значення), але цей невинний огріх перекладача розрісся до неймовірних масштабів, спричинивши появу несусвітньої легенди про те, що мати Ісуса була незайманою! За чемпіонське звання серед конструктивних хиб перекладу всіх часів із нею може позмагатися хіба лише ще один огріх, який також стосується незайманиць. Ібн Воррек із ноткою гумору доводить, що в знаменитій обіцянці, що кожен мусульманин, який прийме мученицьку смерть за віру, отримає 72 незайманих дівчат (гурій) на тому світі, слово «незайманиці» з'явилося випадково як хибний переклад фрази «білі родзинки кришталісної чистоти». Якби про цю помилку знало більше людей, скількох невинних жертв терористів-смертників можна було б уникнути? (Ibn Warraq, 'Virgins? What virgins?', *Free Inquiry* 26: 1, 2006, 45–46).

[Повернутися](#)

72

Навіть мені пророкували, що на смертельному ложі я розкаюся за свій атеїзм. Мало того, ці пророцтва лунають із завидною регулярністю (див., наприклад, Steer 2003), кожного разу створюючи ілюзію дотепності та новизни аргументу. Боюся, що для запобігання хибним чуткам, мені доведеться тримати при собі увімкнений диктофон, щоб у випадку смерті захистити свою подальшу репутацію. Лала Ворд до цього додає: «Для чого вся ця морока зі смертельним ложем? Якщо хочеш продатися, зроби це краще зараз,

щоб прибрати до рук Темплтонівську премію, а потім виправдатися старечим маразмом».

[Повернутися](#)

73

Не слід плутати з неофіційним проектом розшифрування людського геному, який очолював блискучий (і нерелігійний) «пірат» у науці Крейґ Вентер.

[Повернутися](#)

74

Beit-Hallahmi and Argyle (1997)

[Повернутися](#)

75

E. J. Larson and L. Witham, 'Leading scientists still reject God', *Nature* 394, 1998, 313

[Повернутися](#)

76

На сторінці <http://www.leaderu.com/ftissues/ft9610/reeves.html> професор історії Вісконсинського університету Томас Рівз пропонує цікавий історичний аналіз розвитку американської релігійності на основі своєї книги: Reeves, 1996.

[Повернутися](#)

77

<http://www.answersingenesis.org/docs/3506.asp>.

[Повернутися](#)

78

R. Elisabeth Cornwell and Michael Stirrat, рукопис статті, 2006.

[Повернутися](#)

79

P. Bell, 'Would you believe it?', *Mensa Magazine*, Feb. 2002, 12–13.

[Повернутися](#)